

Kristó Gyula

A HONFOGLALÓ MAGYAROK ÉLETMÓDJÁRÓL

(Írott források alapján)

A jelen dolgozat azt tűzi ki céljául, hogy — a kérdéskör rövid kutatástörténeti áttekintése után — elősorolja mindazon adatokat, amelyek a 900 körüli magyarság életmódjára vonatkozóan az írott kútfőkben fennmaradtak. Mivel közvetlenül a szoros értelemben vett honfoglalás korra gyér számban állnak rendelkezésünkre írott források, részint ezért, részint a folyamatok érzékeltetése céljából össze kell gyűjtenünk mindazon adatokat, amelyek a magyarság írott szövegben való legkorábbi biztos előfordulásától (a 830-as évektől) kezdve a 12. századig az életmódot érintik. A témának *egy* forráscsoport, vagyis az írott kútfők tanúságtételére történő szűkítése eleve nem kecsegtet minden vonatkozásban biztos hitelű eredményekkel, viszont a munkálat elvégzése után szilárd adatbázis jön létre, valamint az alkalmazott módszer elméleti tanulságokkal szolgálhat.

I. A kutatás fő irányai

A 19. századi történetfelfogás egészére az az álláspont jellemző, amelynek bemutatására Szabó Károly megfogalmazását idézzük: „Pusztai népek, melyek életüket lóháton, fegyverben töltve, sátrak alatt tanyáznak, melyeknél minden vagyon legkedveltebb fegyvereiken kívül barmaikban s így csak ingóságban áll, a földhöz, melyen tanyáznak, sem annak mívelés általi becse, sem népes és gazdag városok értéke és kényelme által nem lévén csatolva, szülőföldjükhöz ösztönszerűleg ragaszkodhatnak ugyan: de azért végveszély idején önmagokat s a szabados függetlenséget, melyet az ősi honnál is többre becsülnek, föl nem áldozzák. Fegyverrel kezökben, mellyel újabb hont foglaljanak s nyomukban a nyájakkal, melyek útközben élelmöket biztosítják, családjaikat a pusztai népeknél divatos könnyű szekerekre telepítve, gyors lovaikon könnyen odább állanak. Ily nemzet, az elhagyott honért leverő fájdalmat, kényszerű visszavonulása miatt szégyent nem érezve, ifjú tetterejének teljes életvidorságával nyomúl az élénk képzeletében szebb és jobb hazának rajzolt tájak felé, melyeket a jósok neki megéneklének s vezéreik irányadó zászlai kijelölnek. S útja közben, mint a bérczokről alárohanó hógomoly, újabb és újabb hír- és kalandszomjas tömegeket sodorva magával, rohamának első hevében föltarthatatlan erővel ront az elámult s rémületökben mintegy megígézt népekre. Így történt a magyar nemzet megindulása is, midőn helyzetük az ősi honban a besenyők nyomása miatt tarthatatlan lett”.¹ A honfoglaló ma-

gyarokat tehát nagyállattartó, pásztorkodó, földművelést nem ismerő, könnyen szállást váltó, harcias népnek képzelték el a 19. században, olyannak, amilyent a magyar nyelvben az e század eleje óta használatos *nomád* szó fejezett ki (amelynek eredeti jelentése a magyarban vándorló életmódot folytató nép, pásztor-, vándornéphez tartozó személy volt).²

Bizonyos elmozdulás jelei a 19. század végén voltak észlelhetők. Pauler Gyula a közvetlenül a honfoglalás előtt álló magyarság életmódjáról ekként formált véleményét: „Így éltek a magyarok körülbelül hatvan esztendeig a Dnieper és Don közt fekvő földön, ha valami hadi kalandra ki nem nyargaltak, mint nomád pásztorok, nyári időben fenn, országuk éjszaki részén, télen a déli vidéken, közel a két nagy folyó torkolatához, a hová a halászat végett húzódtak. Volt már sátruk; lett a ló mellett szarvasmarhájuk, juhnyájuk — ökrük, borjuk, tinójuk, birkájuk, ürüjük, kosuk — mind török szó! Sőt még a földműveléssel is némiképp megismerkedtek s azzal legalább rabszolgáik foglalkoztak. Lett már fogalmuk a búzáról, árpáról és szavuk — török! mellyel az aratást, szórást, seprést, őrlést jelölék S e fejlődésben legkedvesebb foglalkozásuk, a mit legjobban tudtak, a hadviselés, a taktika se maradt hátra. Kelet-Európa és Közép-Ázsia nyilazó, lovas népei, akár skythának, akár hunnak, akár töröknek vagy bármi másnak nevezte a míveltebb világ, mind: fegyverzetre, taktikára nézve nagyon hasonlítottak egymásra”. Taksony halálakor (970 táján) már sok változást tétélezett fel Pauler a hetven esztendővel korábbi állapotokhoz képest: e „hetven év alatt a nomádelet természetszerűen mind szűkebbre szorult. A föld, melyet az ország felosztásakor az egyes székek, nemek, ágak kaptak, többé osztály alá nem került, s habár a nemek, ágak — vagy a minék nevezzük — kebelén belül volt bizonyosan időnként ilyen osztály, mint a kirgizeknél, a »legconservativebb« török népnél, még mai napig, kulcsul kinek-kinek marhaállománya szolgálván: a vándorlás nagyobb területeken megszűnt; az emberek kisebb területekre szoktak, kisebb területekből voltak kénytelenek szükségleteiket kielégíteni A miről Lebediában csak általános ismereteket szerzett: a földművelést most közelebből, jobban megismerte a magyar. Látta, miképp úzik közvetlen közelében szláv alattvalói, rabszolgái, s már a szükség — bizonyára — magyarokat is rávitt, hogy megfognák a *kaszanyelet* vagy — egyik legrégebb *magyar* helynevünk *Szántó!* — az ekeszarvát. Az új szerszámot, tárgyat, foglalkozást természetesen úgy nevezte, — a mennyire nyelve bírta! — a mint szlávoktól hallotta S a míg Lebediában még a rabszolga volt kereskedésének főtárgya a byzantinosokkal: most már kezdék felhasználni az emberi munkaerőt otthon A földműveléssel mindinkább terjedt az állandó megtelepedés. A kinek szántóföldje van, ha nem is míveli maga, nem örömet távozik birtokáról. Igyekszik közelében maradni. Sátorfáját ritkán szedi fel; majd kénytelen lesz állandóbb lakóhelyről gondoskodni. Épületek készültek tehát, sárgunyhók, nádfélék, a hol fa volt, faházak, melyeket szét lehetett szedni és ismét fel lehetett állítani, eleve a lehető legprimitívebb módon, utánzásaképp a sáturnak, a szlávok kalibáinak A magyar szállás, ülés ritkán érdemelte meg a falu nevet; nem is igen adták meg neki”.³ Pauler kora tehát már nem tagadta a földművelés ismeretét a magyarok szállásterületén, de gyakorlását, üzését a honfoglalás előtt

és után szláv szolgák foglalatosságának tartotta, elterjedésében mindenképpen előbb török, majd a Kárpát-medencében kizárólagosan szláv hatást tételezve fel.

Alapvetően nem következett be változás az életmód megítélésében a két világháború között sem, amint ezt a magyar történetírás ekkori reprezentatív műve, a Hóman–Szekfü-féle történet Hóman Bálint által írt része mutatja. A honfoglaló magyarok a halászat és a vadászat mellett „rendszeres termelőgazdálkodást is folytattak. Főfoglalkozásuk az állattenyésztés volt. Ló és szarvasmarha mellett disznót, juhot, kecskét is tenyésztettek. A Meotisz partján már rendszeresen művelték a földet, szolgálkat kapatva a szabad emberhez — nomád pásztornépek felfogása szerint — méltatlannak vélt mezőgazdasági munkára. A 9. század végén náluk járt keleti utazók szerint »sok szántóföldjük« volt s nyelvünk műveltségzavaiból és a kazár-bolgár analógiából következtetve, a különféle gabonafajokon, búzán, árpán, kölesen kívül hüvelyeseket, így lencsét, borsót, babot, továbbá hagymát, tormát, borsot, komlót, kendert, sőt szőlőt is termeltek. A zsákmányoló életmóddal és a pásztorgazdasággal természetszerűen együttjáró nomadizálásnak a földművelés már korlátokat szabott. A magyarok korántsem voltak rengeteg területet céltalanul bebarangoló nomád pásztorok, hanem — a 9. századi kazárokhoz és a 6. századi altiagir-bolgárokhoz hasonlóan — a megtelepedés útján járó állattenyésztő és földműves nomádok Településük a török népek s általában a nomádok szokása szerint kettős volt. Télvíz idején a tenger partjára, folyóvizek közelébe húzódtak s az oda betakarított gabonából, más terményekből, halász- és vadászszákmányokból tartották fenn magukat. Tavasszal a kevésbé nedves mezőkre, a legeltetésre, művelésre alkalmas termékeny hátságokra szálltak ki és késő őszig a művelés alá vett földterület vagy a ménes, gulya, nyáj legelőterülete közelében felütött nemezsátrakban tanyáztak. A nyári sátorozáskor szállásuk helyét a legelő nyáj továbbvándorlásával, a földművesmunka egy-egy periódusának végeztével s egy bizonyos körzeten belül gyakran változtatták, de a téli lakás állandó volt s míg nyáron a nemzetség és családok tagjai és szolgálai a tágas mezőkön szétszóródva nomadizáltak, télen összegyülekezve valóságos falut alkottak. Háznak nevezett, egy helyiségből álló, földbevájt, fával, náddal, szalmával fedett viskóban, putriban csak a szolganépség, szláv és egyéb foglyaik ivadéakai laktak. Maguk a magyarok előkelőkkel és fejedelmükkel együtt — az összes török népek szokása szerint — sátorlakók voltak”. Összességében Hóman a honfoglaló magyarok életmódját „nomád életmód”-nak minősítette. Paulerhez hasonlóan Hóman is hangoztatta, hogy 955 után jelentős változások történtek: „A földet művelő, erdőirtó szolganépség hasznos és az úrnak jövedelmező kultúr munkát végzett s megkedveltette a magyarokkal az intenzívebb mezei gazdálkodást. A lechmezei csata után tétlenségre kárhóztatott vitézek ivadéakai zsákmányolás helyett gazdaságuk fejlesztésével növelik vagyonukat. A nemzetségi szállástelepek körül szépen népesedő lakótelepek, szolgálvak keletkeznek s a helyhezkött földműveselem az addig túlnyomóan pásztorkodó lakosság mellett mindinkább előtérbe nyomul”. Hóman azonban nem mulasztotta el kijelenteni: bár az új fogalmak jelölésére sok — főleg szláv — szót vettek át a magyarok, „az egyes szláv népek — orosz, bolgár-szláv, szerb-horvát, a mai kaj-horvátal rokon pannóniai szlovén, tót és cseh — egyenként igen kevéssel gyarapították a magyarok

műveltségét. Az öt nyelvből vett szláv jövevényszavak semmi esetre sem jogosítanak fel oly feltevésre, mintha a magyar kultúra egységes szláv hatás alatt gyökeresen átalakult volna”.⁴ Hóman ez utóbbi, adatai tanúságával ellentétes megállapítása világosan mutatja: az életmóddal kapcsolatos kérdések vizsgálatában a 20. század folyamán teret nyertek és jelentős szerephez jutottak a tudományon kívüli ideológiai és politikai (nemritkán éppen aktuálpolitikai célzatú) megfontolások.

A második világháború küszöbén sokban hasonló gondolatokat fogalmazott meg Domanovszky Sándor is: „a honfoglalók nomád élete kétségtelen. Kétségtelenül bizonyítják azt a görög és a keleti írók adatai: elsősorban a nyári és téli legelők váltogatása, azután bizonyos, a nomád életet jellemző események, így a besenyőktől legyőzött nemzet kettészakadása és a kabarok csatlakozása, valamint a lakóhelyeknek rövid néhány esztendőn belül kétszeri változtatása. De bizonyítják a feltárt honfoglaláskori sírok leletei is és a nomadizmusnak bizonyos, a királyság idején is továbbélő emlékei A honfoglaló magyarság nomádságát nem vonhatjuk kétségbe”. Mivel a magyarokat „Szent István kora azonban már nem mutatja nomádnak”, a nyilvánvaló ellentmondás feloldása (hogy ti. „a honfoglalástól a királyság megalakulásáig eltelt század alig elég arra, hogy a nép ilyen gyökeres átalakuláson menjen át”) Domanovszky szerint csak úgy lehetséges, ha a nomádságot nem olyan fogalomként fogjuk fel, „amely a letelepedésnek egyszerűen szöges ellentéte”. Az arab forrás azon megjegyzése, hogy a magyaroknak „sok szántóföldjük van” a 9. század végén, megerősítést nyer a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaiban (búza, árpa, tarló, sarló stb.), ami a földművelés — bár nem intenzív — meglétére utal. „A lebediai magyarság ugyan még régi állattenyésztő foglalkozását űzte, de az a szerencsés helyzet, amelybe a Donec és a Don mentén került, már magasabb folyamatot indított el, amely a nomadizálást korlátok közé szorította”. A forrástalan 10. század „csak a Lebediában megalapozott rend megerősítésére vezethetett”. A döntő fordulatot Szent István hozta, aki törvényeivel „a földművelést a nép főfoglalkozásává” tette, de még ez sem eredményezte „az állattenyésztés lehanyaglását, a földművelés uralkodóvá válása a nomadizálás teljes megszűntét”.⁵

A magyar marxista történetírás lényegében ezt a 19. századra visszamenő és azóta csak finomított, de alapjában változatlanul hagyott elméletet vitte tovább. Molnár Erik marxista alapvetése szerint a honfoglaló magyarok társadalma pásztortársadalom volt. Az állattenyésztésben a ló játszotta a fő szerepet. Ennek megfelelően nomadizáltak, nyáron a legelőkön tartózkodhattak, télen a folyók mentén éltek. A földművelés folyhatott a rendszeresen változó nyári szálláson, de akár a már huzamosabb ideig lakott téli szálláson is. A földművelés a gazdag nagycsaládoknál „a beszegődött szegény emberekre és rabszolgákra hárult”, a pásztortársadalom más egységeiben a nőkre. Így a földművelés lenézett, megvetett foglalatosságnak számított. A honfoglalással a legelőterület összeszűkülött: a pásztortársadalom válságba került. A válságból kivezető utat a földművelés kiterjesztése jelentette volna. „De a pásztorember, aki megszokta a külterjes állattenyésztés könnyű munkáját, nem tér át a földművelés nehéz munkájára, míg más lehetőség kínálkozik. Azok tehát, akik a hagyományos munkakörből kiszorultak,

magával a termelő munkával is felhagytak és a fegyverforgatásban kerestek megélhetést.” Ezzel magyarázhatók a honfoglalást követő magyar kalandozó hadjáratok. Különbösen is „a rablőháború a pásztortársadalmak szabályos életműködései közé tartozik”. A „X. század közepén a magyarság nagy többsége még pásztoreletet folytatott, s a földművelést, az állami és osztályrend nyomása alatt, csak igen fokozatosan, hosszú idő alatt terjesztette ki”. Ehhez számottevő hozzájárulás volt a Kárpát-medencében jelen levő „földművelő szláv társadalom”, valamint ugyancsak a földműves elemet gyarapította a kalandozások során külföldről behurcolt hadifogoly munkaerő. A fordulópont a földművelés uralkodóvá válásában a 12. század eleje. Ezt a folyamatot kísérte az állandó falvak kialakulása és megszilárdulása. A földművelés magyarországi térhódítása mögött a magyar–szláv egybeolvadás húzódik meg. Molnár végső következtetése szerint „a honfoglalók termelőmódja, a félnomád állattenyésztés helyébe, a Magyarországon talált szlávok hatására, a települt földművelés lépett, az állattenyésztés és az ipar magasabb fokra való emelkedésével Létrejött, szláv alapon, az állami és az egyházi szervezet. S mindezek következtében a szabad, törökös pásztortörzseket, melyek szlávokkal kereszteződtek, kultúrájában jelentős mértékben szlávos, elnyomott parasztnép váltotta fel”.⁶ Aligha vitás, hogy a marxista történetírásnak — főleg korai szakaszában — nem állott rendelkezésére annyi (és főleg annyi friss) ismeretanyag, amellyel új koncepció alapjait vethette volna meg, így hát a szláv hatás — politikai okokból fogant — túlhangsúlyozásával a történeti értékelésben megint a tudományon kívüli, aktuálpolitikai indítékoktól gerjesztett megfontolások jutottak vezető szerephez. Lederer Emma egy megjegyzésével elismerte ugyan a lovasnomádok — példák hatására történő — áttérését a földművelésre (”biztosnak kell tekintenünk azt is, hogy a »lovasnomád büszkeség« elég sok embert nem tart vissza attól, hogy a legelőnek szűk területen, maga előtt látva a példákat, földművelésre térjen át”), de e példákat, a mintát adó tényezőt maga is a szlávok „feudális földművelésé”-ben kereste, illetve abban látta, hogy a 10. században „a törzsi arisztokrácia a kisajátított földterületeket, legalábbis részben *rabszolgákkal* (feltehetően köztük jelentős számban a kalandozások alkalmából behurcolt emberekkel) műveltette meg”.⁷ Ezzel lényegében nem került távol az életmódra vonatkozó hagyományos felfogástól.

Egy más irányú koncepció első csírái a 19–20. század fordulóján jelentkeztek. Kialakulására egyaránt hatottak a mind szélesebb körben ismertté váló nyelvi tények (a magyarság honfoglalás előtti, földműveléssel kapcsolatos ismereteket tükröző bolgár–török jövevényszavaival kapcsolatos kutatások⁸), illetve olyan — jobb szó híján használható — nemzeti érzelmek, amelyeket Volf György a századfordulón ekként fogalmazott meg: a magyar műveltség a honfoglalás idején „kétségkívül más volt, de azért nem kisebb, mint akkor akárhány, sőt mondhatni legtöbb európai népé”.⁹ Új fogalom jött létre, a „félig nomád” (amit Marczali Henrik használt a magyarság Kálmán király korabeli életmódjára¹⁰), majd ebből jóval később és jóval korábbi időre vonatkoztatva a félnomád. Jelentős hely illeti meg ennek az új felfogásnak a kimunkálásában László Gyulát. Mindenekelőtt éles kritikában részesítette a korábbi történetfelfogást: „A nemesi magyar történelemszemlélet jóideig azt tartotta, hogy a honfoglaló magyarság csupa előkelő,

fényben s pompában csillogó harcosból állott, akik megvetettek minden munkát és mesterséget. E szerint a magyar mesterségek, művészetek és kereskedelem művelői mindig idegen rabszolgák vagy behívott mesteremberek voltak, a magyar parasztság meg a leigázott idegenekből és a földhöz züllött kisenemességből keletkezett volna Ez a magyarkodó magatartás sem a munka becsületét, sem pedig a magyarságot nem szolgálja”. Legfőbb hibája azonban ezen elméletnek mégis az, hogy ellentétes a tényekkel. A honfoglaló magyarok földművelését László a volgai bolgárokéhoz hasonlítja, „tekintettel arra, hogy a földműveléssel kapcsolatos szókincsünk igen nagy része talán éppen a volgai bolgároktól van”, márpedig a volgai bolgárokról írott források is bizonyítják földművelésüket. „Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarság is kellett földet műveljen. Ibn Roszteh tényleg meg is írja rólunk, hogy »sok szántóföldjük van«. Hogy idegen szolganépek lehettek a magyarok földművesei, László szerint cáfolható, hiszen „az Árpád-korból ismert szolgarendű emberek nevei szinte kivétel nélkül színmagyarok”.¹¹

A második világháború utáni időszakban már úgyszólván csak olyan vélemények kaptak hangot a magyar történeti irodalomban, amelyek a honfoglaló magyaroknak legalább félnomád (vagy a félnomád szintet már meghaladó) életformát tulajdonítanak. Szabó István a magyar földművelés régiségét azzal vélte igazolhatónak, hogy „erről eléggé tanúskodnak a magyar nyelvnek bolgártörök eredetű földművelési szavai, melyeket a magyarok még a honfoglalás előtt vettek át”, továbbá Ibn Ruszta leírása a magyarok sok vetéséről. A földművelés „eléggé általános lehetett a magyar törzsek között, bár a kezdetlegesen művelt földek kicsinyke darabokban szóródtak szét. A termelés nem is igen fedezhette a szükségletet”, s még az is feltételezhető, hogy bizonyos magyar nemzetségek és nycsaládok „a földművelés munkáját többé-kevésbé házi rabszolgáikra bízták, akiket a lebediai–etelközi területen a szlávok közül szedtek”. Mivel azonban Ibn Ruszta és Gardizi tudósításaiból nem derül ki, hogy a magyarok az egymást követő teleket ugyanazokon a téli szállásokon töltötték-e, itt Szabó „más hasonló nomád népek szokása alapján” vonta le következtetését. Elsősorban a baskírok 18–19. századi története alapján jutott arra a következtetésre, hogy „a lebediai–etelközi magyarok tél kezdetén a már egyszer elfoglalt téli szállásaikra vonultak el, s hogy e szántott-vetett földekkel övezett téli szállások valójában már faluszerű települések voltak”, azaz állandó lakhelyek. Eredményeit akként összegezte Szabó, hogy „a magyarok a teljes nomádság és a letelepedettség valamilyen közbeeső fokán álltak a honfoglalás idejében, s a kategorizálás többé-kevésbé önkényes elveitől függ, hogy állapotát félnomádnak nevezzük-e vagy sem. Bizonyos azonban, hogy a honfoglalás után felgyorsult a félnomádszerű magyar nép állandó falurendszerének kialakulása”.¹²

Bartha Antal a honfoglaló magyarok életmódját a muszlim kútfők, valamint a honfoglalás előtti török jövevényszavak mellett elsősorban a kazár kaganátus beható tanulmányozása során szerzett kutatási eredmények alapján rajzolta meg. A kazár kaganátusban „a VIII. századdal kezdődően a nomád gazdaság a földműveléssel bővült, és megkezdődött a letelepedés. A települések a folyók partvonalait követve alakultak ki”. Mivel a magyarok mintegy negyed évezredet töltöttek el a kazárok oldalán, a kaganátus gazdasági változásai alapvetően befo-

lyásolták a magyarok életviszonyait is: a „magyarok a ligetes steppétől délre fekvő területen ismerték meg a földművelést”. Ez ekés földművelés volt, amelyet a téli szállások területén folytattak.¹³

Közvetve érintette a honfoglalás kori magyarok életmódjának kérdését Heckenast Gusztávnak a fejedelmi (királyi) szolgálónepekről írt munkája. Eredménye szerint „a foglalkozásnévvel jelölt települések és az Árpád-házi hercegek nevét fenntartó helységek együttes vizsgálata arra mutatott rá, hogy az uralmi és függési viszonyok kialakításának ezt a kezdetleges módját fejedelmeink és hercegeink a X. század első évtizedeitől, talán már a honfoglalástól kezdve alkalmazták”.¹⁴ Márpedig ha ez így van, akkor ebből az is következik, hogy e szolgáltatással terhelt népesség nem lehetett nomád, ugyanis — s ezt már Szabó István is észrevételezte (igaz, csak a 11. századra) — „a falvak népének nagy része sok más olyan szolgáltatással megterhelten tűnik elő, melyeket egy tavasztól ősziig legelőkön kóborló népre nem lehetett volna rakni”.¹⁵

1970-ben tette közzé Györffy György nagyhatású elméletét a 10. századi magyar főemberek nomadizálásáról, alapvetően későbbi helyneveket, valamint 13. századi mongol analógiát használva fel annak megalapozásához. Eszerint a Kárpát-medencében egy-egy folyó mellett nomadizált egy-egy főember és kísérete. Ez a sétálóút azonban — a Kárpát-medence méreteit figyelembe véve — ritkán haladta meg a 200 km-t, a gyakoribb az volt, amikor 100 km-en belül mozgott. Györffy természetesen nem gondolt arra, hogy az egész magyarországi társadalom mozgásban lett volna, szerinte „a mozgó udvarok rendszere” csak „a X. századi magyar társadalom vezető rétegét” jellemezte.¹⁶

A magyar középkor kutatóinak 1971-ben Nagyvázszyban tartott találkozásán — bizonyára éppen az előző évek kutatási eredményeinek hatására — központi kérdés volt a honfoglaló magyarok életmódja. Az egyik vitaindító előadást Dienes István tartotta, aki álláspontját a következő évben kötetben is közreadta.¹⁷ Bartha Antal kazárokra vonatkozó megállapításai, Szabó István már idézett eredményei alapján a 10. századi magyarság letelepedett életmódjáról szólt, tévesnek minősítve azt az állítást, miszerint a falvakban „csak az államalapítás után verhetett tanyát a kényszernek fokozatosan engedő, nomád életmódjával felhagyó, az eke szarvához erőltetett népesség”. Ezzel szemben „településeink egész sora a X. századból ered”, a településhelyek száma 1000 körül 3–4000-re tehető. Dienes egyébként nem látott közvetlen összefüggést a nomád életmód és a kalandozások között.¹⁸

A nagyvázszyi konferencián megszívlelendő ellenvéleményt fogalmazott meg ezen feltevésekkel szemben Fügedi Erik. „Régebben azt vallották, hogy minden honfoglaló magyar lovasnomád volt Most azt hallottuk, hogy a honfoglaló magyarság nem volt nomád társadalom. Ugyanakkor azt is hallottuk, hogy léte-lapjuk — legalább is az előkelőbb rétegnél — az állatállomány volt Ha a léte-lap az állatállomány és megfelelő nagyságú föld áll rendelkezésre, akkor ennek igen nagyfokú földrajzi és társadalmi mobilitás az eredménye”. Fügedi elfogadta azt Györffy elméletéből, hogy a fejedelemnek, a nemzetségfőnek nagy állatállománya volt, s azzal „valószínűleg (a pásztorok és nem a tulajdonos) nomadizáltak. De az útvonalakban nem hiszek”; ugyanis a 10. századi Kárpát-medencei előkelők

és nyájaik nem a száraz klímájú területről haladnak a dús legelőjű hegyek felé, hogy onnan az őszi esőzések után ismét a megfelelő legelőt biztosító síkságra térjenek vissza, hanem „azonos klimatikus viszonyokkal rendelkező területen mozogtak”. Ugyancsak Fügedi Nagyvácszonyban arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar kalandozás tény, „tény az is, hogy a kalandozó magyarság Nyugat-Európában lovasnomád fegyverzetet és harc-eljárást alkalmaz”.¹⁹ Fügedi felvetéseire Dienes akként válaszolt: „az egykori magyarság életmódjának hasonlónak kell [! — K. Gy.] lennie a 8–9. századi szaltovomajacki műveltség népeinek életformájához, ami legfeljebb félnomád életmódnak tekinthető, a fokozatos megtelepedés mind előrehaladottabb jegyeivel. A Dzsajhánira alapozott mohamedán források, honfoglalás kori szókészletünk, valamint korai telepeinknek a szaltovói településekkel való rokon vonásai is efféle életmódra utalnak”.²⁰

A Magyar Néprajzi Társaság 1974-ben vitaülést rendezett a honfoglaló magyarság életmódja tárgy körében. A vitaindító előadást tartó Balassa Iván szerint „az újabb irodalom a magyarságot közvetlenül a honfoglalás előtt és után olyan félnomád népnek tartja, mely a téli szállás körül földet művelt és tavasszal indult vándorútra legelőről legelőre, hogy az ősz végére ismét visszatérjen”. Ez „nem is a nomád állattartás, hanem a transzhumansz pásztorkodás kategóriájába tartoznék”. Ám a honfoglalóknál méhészek, halászok, földművesek jelenléte, bizonyos földműves eszközök (eke, sarló) használata, a gyümölcskultúra és szőlőművelés „az állattartás mellett más mezőgazdasági ágak meglétét valószínűsíti”. Végso fokon Balassa úgy látta: „már a délorosz sztyeppen kialakult viszonylag egységes műveltség-hordozó magyarság életében a nomád állattenyésztés csak korlátozott szerepet játszott”. A vitaülés több résztvevője (Györffy György, Fodor István) lényegében egyetértett Balassa megállapításaival, egyedül Erdélyi István helyezkedett arra az álláspontra, hogy „a nomád állattenyésztés *nem* játszott korlátozott szerepet a honfoglalók gazdálkodásában, annak ellenére, hogy életformájuk félnomád volt”.²¹

Mesterházy Károly tudománytörténeti összegzése végén joggal utalt arra: „Az újabb kutatások szinte egyöntetűen a honfoglaló magyarság jelentős földműves ismereteiről és tevékenységéről vallanak”, ugyanakkor nagyon fontos szempontra irányította a figyelmet: „De a legújabb eredmények, a legújabb kutatások nagy része közvetett úton jutott el az új felismerésekig” (honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavak, szaltovo-majacki kultúra, más nomád és félnomád népek analógiái stb.). Mesterházy belső érveket kívánt felsorakoztatni, közvetlen adatokat akart produkálni. Mint régész vizsgálta a településhálózatot, s jutott arra a következtetésre, hogy „településhálózatunk alapjai már a X. században kialakultak”, továbbá hogy „az Árpád-korban sokkal sűrűbb volt a településhálózat, mint a későbbi időkben. 1,5–4 km távolságban sorakoztak egymás mellé a különböző nagyságú falvak a víz nem járta földhátakon, szigeteken”. Bár a falvak alacsony lélekszámát figyelembe véve a „X. századi falvak határaiban elegendő mennyiségű legelő maradt a földművelés céljaira fenntartott földeken kívül is, de ilyen településsűrűség mellett már szó sem lehet nomád pásztorkodásról”, sőt a század második felében még olyanról sem, amilyent Szabó István baskír analógiák alapján feltételezett. Végso következtetése az: „nem fogadhatjuk el a honfoglaló

magyarság félnomád életformájáról valló elképzeléseket, sem a téli-nyári szállások rendszerét. A 10. században a magyarság döntő többsége letelepedett, földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytatott”.²²

Györffy György is úgy látta: „a legújabb kutatás mindinkább szakít azzal a meggyökeresedett nézettel, amely a magyarokat a szkítákhoz és hunokhoz hasonló, tiszta nomád népnek tartja”. A honfoglaló népesség döntő többségét kitevő köznép életmódja „sem tiszta nomád volt, hanem félnomád, amelyben már a földművelésnek nagyobb szerepe volt, noha még mindig az állattartásnak alárendelten”. A Dzsajháni-féle leírás a magyarok sok szántóföldjéről és legeltetéséről a 19. századi török (elsősorban baskír) analógiák alapján a magyarok félnomád életmódjáról tanúskodik, amikor már van állandó téli szállásuk, szilárd anyagból készült házakkal, a tavaszi szántás és vetés után vonulnak legeltetni, amikor is sátrakban laknak, de aratásra visszatérnek a téli szállásra. „Az állandó falvak meglétét igazolják I. István király 1000–1030 között kiadott oklevelei A falvak XI. századi pontos határleírásai pedig bizonyítják, hogy állandó határ tartozott hozzájuk Minthogy a IX. századi magyar köznép kora tavasszal szántott-vetett és nyáron aratott, a magyar kalandozó seregek pedig általában a szántás-vetés előtt elindultak, és aratásra nem érkeztek vissza, sőt olykor a telet is külföldön töltötték, ebből is következik, hogy a kalandozó lovasok más társadalmi rétegből kerültek ki, mint a félnomád földművelő köznép. A félnomád köznép felett katonai kísérettel uralmat gyakorló vezető réteg türk-kazár hagyományok szerint, »nomád« módon élt”, amint ezt a 13. századi mongol vezérek esetében bizonyítani lehet. Vagyis — 1970. évi koncepciója alapján véli Györffy — „minden nagy folyó egyik partján egy főember évente ide-oda költözött, az alsó téli szállás és a felső nyári szállás között”.²³

Az elmúlt évtizedekben alig néhány szerző akadt (Fügedi Erik mellett Váczy Péter,²⁴ Csalog Zsolt²⁵ és e sorok írója²⁶), akik hangot adtak azon véleményüknek: a honfoglaló magyarok összessége, illetve nagy része állattenyésztéssel foglalkozó nomád (lovasnomád) volt. Fügedi különvéleményére Dienes válaszát már idéztük. Váczy Péternek azon felfogását, miszerint a magyarok csak a 12. század közepén érték el a félnomádság fokát, Szabó István azzal utasította el, hogy eurázsiai népek esetében „éppen nem megnyugtató” a Váczy által alkalmazott, észak-afrikai néprajzi megfigyelések által felállított tipológia, bár ez Szabó szerint szintén „arra vezet, hogy a honfoglaló magyarok körülbelül félnomádok voltak”.²⁷ Csalog nézetét Dienes István részesítette kritikában.²⁸

II. Az eddigi kutatások korlátai

Úgy gondoljuk, több körülmény is szerepet játszott abban, hogy — szerintünk — a mai napig nem sikerült megnyugtató eredményre jutni a honfoglaló (és ennek függvényében a kora Árpád-kori) magyarság életmódját illetően. Az alábbiakban ezen okokat vesszük sorra. Kétségtelenül első helyen kell megemlítenünk a források csekély számát. A 830 tája és 1000 közti időben roppant kevés a biztosan datálható forrás. Voltaképpen csak a keltezett vagy keltezhető írott források tartoznak ide. Persze, ezek esetében is számos bizonytalansági tényezővel

kell számolnunk: mikor keletkezett az írott forrás, mekkora időbeli és térbeli távolság választja el a honfoglaló magyaroktól, nem későbbi időben készült hamisítvánnyal állunk-e szemben stb. Mivel azonban e forráscsoport szolgálatát egyedülként *biztos* kronológiai fogódnót, erre kiváltképpen nagy figyelmet kell fordítanunk. Annál is inkább sajnálatosabb, hogy ennek a viszonylag nem nagyszámú írott kútfőanyagnak a honfoglaló magyarság életmódja szempontjából értett áttekintése, adatbázisának összeállítása nem történt meg. Tanulmányunk egy későbbi részében e hiányból szeretnénk valamit pótolni.

Külön elbírálást igényelnek azon források, amelyeket a látszólag biztos időrend igényével használnak fel egyes kutatók, de ez számos esetben a bizonytalanság elfedésére szolgáló magabiztosságból, olykor talán a prekonceptió mindenáron való bizonyítási vágyából fakad. E helyütt kell elsősorban megemlítenünk a régészeti telepek időrendjének dolgát. E telepek kronológiája szerfelett bizonytalan. Egy olyanféle minősítéssel, hogy egy falu Árpád-kori (vagy akár 10–11. századi), semmire sem megyünk akkor, amikor mi kiváltképpen a 9–10. század fordulója viszonyaira vagyunk (lennénk) kíváncsiak. Az efféle minősítések éppen hogy több kárt okoznak, mint hasznot, évszázadok markáns eltéréseit mossák össze, elfedik azokat a különbségeket, amelyekre pedig éppen kíváncsiak lennénk. A régészet nincs még jelenleg felvértezve azzal, hogy biztos hitellel számot tartóan tudjon válaszolni pl. olyan kérdésre, amilyennel Heckenast Gusztáv állt elő Mesterházy Károly dolgozatának opponensi véleményében: „vajon a régészeti terepbejárás alapján kimutatott X. századi települések valóban egyidejűleg álltak-e fenn, s nem lehet-e arra is gondolni, hogy négy-öt szomszédos X. századi település esetleg csupán egyetlenegy helyváltoztató közösséget jelent”. Erre Mesterházy Károly azt válaszolta: „Elméletileg fennáll annak lehetősége, hogy egyes Ártánd környéki falvak egyetlen helyváltoztató közösség különböző telepei”, de a településsűrűség nem Bihar megyei sajátosság. Ahol viszont sűrűbb a településhálózat, ott éppen Mesterházy jelezte, hogy — már amennyire akár fél évszázados pontossággal is képes a régészet telepnyomokat korhoz kötni — „ezek az adatok a X. század második felétől jelzik a sűrű településhálózatot”.²⁹

Nem sokkal jobb a helyzet a magyar nyelv honfoglalás előttinek tartott és földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavaival sem. Ma már aligha lehet kizárólagosan a honfoglalás előtti időre korlátozni a magyar–török nyelvi kapcsolatokat. Nem csupán a magyarsággal együtt a Kárpát-medencébe került kabarság nyelve hatott a magyarra és fordítva (Bíborbanszületett Konstantinos szerint a kabarok a kazárok nyelvére megtanították a magyarokat). A kútfő erről szóló mondatai Moravcsik Gyula szövegkiadáshoz fűzött jegyzetei szerint többféleképpen értelmezhetők, „de bármiként értelmezzük is a szöveget, a három mondat világosan arról tanúskodik, hogy a magyarok a kabar csatlakozás révén kétnyelvűek voltak”.³⁰ Ha arról folyhat is vita, hogy a magyarság mely része lett kétnyelvű, arról már kevésbé, hogy ez a kétnyelvűség még a 10. század közepén is fennállott. Márpedig a jövevényszavak átvételének, „a tulajdonképpeni kölcsönzésnek feltétele a kétnyelvűség”.³¹ Az utóbbi évtizedek kutatásai azt is világossá tették, hogy nem csupán a kabarok képviselték a török ajkú népességet a honfoglalás kori Kárpát-medencében, hanem azok a bizonyos török nyelvet beszélő

onogurok is, akik 670–680 táján jöttek be a térségbe,³² és megérték a honfoglalást. Mivel nagy valószínűség szerint — ha nem is nagy számban — avarok is éltek még a 9. század végi Kárpát-medencében,³³ török nyelvi kapcsolatokat a 10. század folyamán a magyarok a kabarok mellett az onogurokkal és (ha valóban török nyelvet beszéltek) az avarokkal is létesíthettek.

A következő, súlyosan elébünk tornyosuló probléma az etnikai minősítés kérdése. Ez alapvetően a régészetet érinti. Nincs tér e helyütt annak kifejtésére, hogy mily súlyosan nehezedik a régészet etnikumot érintő eredményeire az etnikai minősítések bizonytalansága. Hatványozza a nehézséget, hogy ez is keltezési problémákkal kapcsolódik össze. Ahogy a régészek a települések esetében — Mestersházy Károly szavaival élve — „többnyire csak az Árpád-kori és késő középkori települési réteg elkülönítésére vállalkoztak”³⁴ (ami tárgyunk szempontjából jóformán semmi támpontot nem ad, hiszen maga az Árpád-kor is három-négy évszázadot jelent), ugyanúgy megnehezíti az állásfoglalást az a körülmény, hogy a régészet 895-től 970-ig (esetenként 1000-ig) érti a honfoglalás kort, vagyis három-négy nemzedék életét foglalja bele az összefoglaló „honfoglalás kori” minősítésbe. Ráadásul amióta Szőke Béla társadalmi és nem — mint Hampel József — etnikai alapon csoportosította a Kárpát-medencei honfoglaló (az ilyen széles értelemben vett honfoglaló) emlékanyagot,³⁵ úgyszólván minden emlék magyar etnikum viselte tárgynak minősült, eltűnt a szlávok, a török ajkú népek, az iráni nyelvűek stb. emlékanyaga. Magunk nem vagyunk arról meggyőződve, hogy a 10. század első fele temetőiben feltétlenül indokolt volna hosszabb, két-három nemzedék óta együtt élő etnikumok anyagát szétválasztani, illetve erre komoly energiákat fordítani, mert hiszen a temetkezés — hangozzék bár magától értetődőnek vagy nagyon is meglepőnek — nem a mindennapi életet tükrözi pontosan, hanem a hitvilágra vet éles fényt. Ezt kiváltképpen jól igazolják a honfoglalás kori sírokba került munkaeszközök, amelyekről Bálint Csanád állapította meg, hogy igen ritkák, „s még ezek egy része is nyilvánvalóan babonás céllal került a halott mellé (pl. ásópapucs hegyével felfelé állítva, sarló egy vezetőrétegbeli férfi mellett). Ez a mondhatni általános hiány valószínűleg a hitvilággal van kapcsolatban”.³⁶ Több munkaeszköz került elő a telepeken, de itt viszont a telepek Árpád-korinak vagy akár 10–11. századnak minősítése nem szolgálhat bizonyosságul annak, hogy a telep és az ott használt szerszám már a 10. század elején is létezett.

A nehézségek további okozója az analógiák kritika nélküli felhasználása a magyarországi szakirodalomban. Köztudott, hogy az analógia források pótlására hivatott. Ezen a ponton határozott különbséget kell tennünk Szabó István baskír és Györffy György mongol analógiája között. Szabó István a nomád népek — kivált a baskírok — 18–19. századi viszonyaira vonatkozó néprajzi leírások alapján a nomád téli szállásnak állandó faluvá válása útján öt állomást különböztetett meg, vagyis rendszerszerűen vizsgálta a baskírok letelepedésének folyamatát. Szabó István okfejtésével nem az analógia mint módszer, hanem annak konkrét alkalmazása terén akadnak problémák. Kérdés, hogy a 9. századi magyarokra utaló rendkívül gyér forrásanyag meglehetősen biztonsággal megadja-e annak lehetőségét, hogy a baskírok általa említett legelső fejlődési fázisába lennének a

magyarok besorolhatók, abba, amely szerint „a baskírok a téli és nyári szállás-váltásnak már valamilyen kötött rendszerében nomadizáltak”, vagyis „a téli szállás az egész telelő évszakban változatlanul egy helyen maradt, sőt, hovatovább évente ugyanarra a téli szállásra tértek vissza. Így a téli szállás sokkal szilárdabb volt a nyári legelők szállásainál”. A probléma ott van: a magyaroknak az analógia ezen szintjére történő besorolását *közvetlen* forrás nem bátorítja. Maga Szabó írja: „Ibn Ruszta és Gardizi tudósításából nem derül ki az, aminek kérdésünk — a téli szállás valamelyes faluszerű állandósága — szempontjából elsősorban volna jelentősége: a magyarok az egymást követő teleket ugyanazokon a téli szállásokon töltötték-e?” Szabó válasza azonban túlmegegy azon a határon, amit az analógia megenged. A válasz ugyanis ekként hangzik: „A téli szállások viszonylagos állandóságára azonban közvetlen tudósítás nélkül is lehet következtetni más hasonló nomád népek szokása alapján”. Nem a tekintetben vannak kétségeink, hogy nomád népek megtelepedése akképpen ment végbe, ahogyan ezt Szabó István a baskírok példáján bemutatta, hanem abban, hogy a 9. század végi magyarok letelepedésének folyamata eljutott-e már az állandó téli szállásig, vagyis hogy a 880 körüli magyarság állt-e a letelepedésben azon a szinten, amely Szabó okfejtésében a baskírokat a folyamat első etapjában jellemezte. Igazának megtámogatásában Szabó szerint „*közvetett* (kiemelés tőlem — K. Gy.) tanúskodásra is lehet számítani”. Ez pedig Ibn Rusztának a magyarok sok vetésére vonatkozó megjegyzése. Ennek alapján beszél Szabó arról, hogy „a földművelés ebben az értelemben eléggé általános lehetett a magyar törzsek között”, illetve hogy „a téli szállások körül a magyarok mindjárt szántottak-vetettek”.³⁷ Itt két kérdés merül fel, amelynek feltevésével és megválaszolásával Szabó adós maradt: van-e földművelés téli szálláson kívül, illetve lehetséges-e, hogy a földművelés színhelyén (akár téli szálláson, akár nem) nem magyarok, hanem hódoltatott földműveselemek végezték a mezőgazdasági munkát. Ebben az értelemben nem lehet egyértelműen azt állítani, hogy a magyarok (mint hódoltató etnikum) sok szántóföldje világos bizonyíték mind a magyarok *állandósult* téli szállására, mind pedig arra, hogy maguk a magyarok voltak földművelők. Az analógia azért vesélyes fegyver, mert forrásoktól elszakadó használata öntörvényűvé teszi, s immár az analógia szolgálhat *közvetlen* forrásként más feltevések bizonyítékaként. Hasonló gondok vannak azzal a felfogással is, amely a magyarok honfoglalás előtti életmódját a 8–9. századi szaltovo-majaki kultúra népeinek életmódjával hozta szoros kapcsolatba, illetve onnan merített a magyarság előrehaladott letelepüléséhez „bizonyítékokat”. A földrajzi közelség, amely a 9. századi magyarság és a szaltovo-majaki kultúra között fennállt, nem írja elő kötelező érvénnyel azt, hogy a magyarok életmódja nagyban hasonlított e kultúra népeiéhez, miként hasonló gondolat hasonló indíték alapján senkinek nem jutott eszébe e kultúra és a besenyő etnikum vonatkozásában.

Még sokkal súlyosabb a helyzet a 13. századi mongol előkelők analógiájával, amelyet Györfly György alkalmazott a 10. századi magyar főemberek nomadizmusának igazolására. Ez esetben ugyanis nem történt rendszerszerű elemzés, amely egyáltalán azt lett volna hivatott alátámasztani, hogy van-e jogosultsága a 13. századi mongol és a 10. századi magyar főemberek életmódját párhuzamba

állítani. Miután döntően helynévpárok alapján — amelyek természetesen sok egyéb más módon is magyarázhatók — Györffy István valószínűsítette — saját megítélése szerint — téli és nyári szállaspárok meglétét, Györffy György ehhez megkereste a mongol példát. Ennélfogva — s ez az analógia igazi nagy veszélye — külön bizonyíték nélkül váltak a 10. századi magyar viszonyok hasonlatosakká a 13. századi mongol viszonyokhoz. Ráadásul ezt az elméletet még egy további súlyos ellentmondás terheli. Györffy György szerint ugyanis a magyarok téli szállásai a folyók mentén sorakoztak, majd vetés után kihajtották állataikat a nyári legelőre, aratásra pedig visszatértek onnan (külön kérdés, hogy ez esetben a „nyári” nomadizálás inkább tavaszinak tekinthető, s három-négy hónapnál hosszabb időre aligha terjedhetett). „Ez a gazdálkodási mód a folyókkal átszabdalt dél-orosz steppén és a Kárpát-medencében egy, a folyóra merőleges elmozdulást jelent a folyómenti téli szállás és a belső nyári legelők között. Ellentétes ezzel a főemberek vándorlása, amennyiben ez a folyóval párhuzamosan zajlik, egy alacsonyabban fekvő téli udvarhely és egy magasabban fekvő nyári szálláshely között, és a kettő között többnyire nagy távolság van”.³⁸ Furcsa eljárás lenne, ha a köznép (amely Györffy más helyütt közzétett elmélete szerint a 10. századi Kárpát-medencében már nem is nomadizált) a Kárpát-medencében a főemberek nomadizáló útvonalaira merőlegesen vándorolt volna. De — hogy az analógiánál maradjunk — a mongol kori nagy távolságok a Kárpát-medencében nem lehettek meg, a Györffy István által téli és nyári szállásként értelmezett helynévpárok (Tiszanána — Felsőnána, Tiszaszalók — Egerszalók, Tiszaszederkény — Mátra-szederkény) egy-két napi járóföldre esnek egymástól, azaz „nagy távolságnak” aligha tekinthetők.

Az eddigi kutatások mérlegét megvonva nagy súllyal esik latba az elméleti kérdések háttérbe szorulása, a fogalmi tisztázatlanság. A magyarság körében a földművelés jelenlétének, illetve elemeinek kimutatása azért vált fontos kutatási feladattá, mert ezzel cáfolni lehetett (volna) azt az okfejtést, mintha a magyarok tiszta nomádok lettek volna. Az efféle felfogás tehát úgy véli: a nomadizálás és a földművelés nem (vagy nehezen) összeegyeztethető fogalmak, s ha sikerül a magyar etnikum földművelését bizonyos szintig kimutatni, elhárul a magyarság feje felől a nomádság „vádja”. Nem történt meg tehát a magyarországi szakirodalomban a nomádok és a földművelés kapcsolatának számbavétele, az elért elméleti eredmények pedig nem hasznosultak a magyarokra vonatkoztatott konkrét kutatásokban, bár pl. Erdélyi István és Lev N. Gumiljov elméleti igényvel fogalmazta meg a nomadizmus lokális sajátosságainak fontosságát, a természeti lehetőségek meghatározó szerepét.³⁹ Az egyes terminusok, ha nem teljesen azonos tartalmat értenek mögéjük, nem jól szolgálják az orientálást. Szabó István is elismerte a honfoglaló magyarokról: „a kategorizálás többé-kevésbé önkényes elveitől függ, hogy állapotát félnomádnak nevezzük-e vagy sem”.⁴⁰ A Szabó István által idézett Dittmer Kunz (aki a nomadizmus öt formáját különböztette meg: részleges, transzhumáló, fél-, hegyi és teljes nomadizmus) ekként írta körül a félnomádságot: „a népnek szilárd lakóhelyei vannak, melyeket állandóan megtart, és amelyek téli szállásul szolgálnak, itt téli gabonát vetnek, s télen a nyájak a téli szállás közelében legelnek, nyáron csak kevés ember marad a téli szálláson,

mialatt a többiek a hegyekre a nyári szállásokra követik a nyájat, ahol nyári gabonát vetnek”.⁴¹ A Váczy Péter idézte, az A. Bernard és N. Lacroix szerzőpár által felállított és Paul-Gerhardt Merner által továbbfejlesztett felfogás szerint félnomádok azok, akik „a földet már ugyanolyan, vagy még nagyobb kedvvel művelik, mint ahogyan foglalkoznak az állattal. A 300 mm csapadékátlag mellett a nagyarányú vándorlások feleslegesek; a 20–50 km táv már szélső eset, gyakran a kunyhót vagy sátrat alig viszik arrébb, akkor is főleg egészségügyi szempontból volt szükséges a mozgás”.⁴² Egészen nyilvánvaló, hogy a kétféle definíció igen-igen messze esik egymástól. Matolcsi János is a meghatározások önkényes voltára és a földrajzi viszonyok lényeges szerepére hívta fel a figyelmet: „a »félnomád« fogalmának többféle értelmezése miatt mégsem jelent teljes nézetazonosságot. A vonatkozó definíciók tárgyalása helyett a fogalom relativitásának érzékeltetése végett utalunk az életmód oly mértékű különbözőségeire, amelyek Belső-Ázsia nomádjait a középkorban valószínűleg arra ösztönözték volna — ha egyáltalán ismerték volna a mi fogalmainkat —, hogy magukhoz mérten félnomádnak tekintsék Kelet-Európa *valódi* (kiemelés tőlem — K. Gy.) nomádjait.”⁴³

Az elméleti kérdések tisztázása iránti igény fogalmazódott meg Fodor Istvánnak a Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vitaülésén tartott hozzászólásában: „Az elméleti kérdések jobb kimunkálásában látom a néprajz egyik legfontosabb feladatát a magyar őstörténet terén. A szilárd elméleti megalapozottság hiányával magyarázhatjuk például a honfoglalók gazdálkodásával kapcsolatos nézetek nem egészen következetes változásait is. A legutóbbi időkig ugyanis tudományos közvéleményünk szinte szélsőségesen nomádnak vélte az ősmagyarok gazdálkodását, megfélemlítve ezen életforma valódi tartalmáról és összetettségéről. Kutatóink nagy részének figyelmét sajnálatos módon elkerülték azok a rendkívül fontos adatok is, melyek kelet-európai rokon népeink, valamint a bolgár-törökök és a kazárok egészen más típusú gazdálkodásáról tanúskodnak Nemrég aztán egyes szakembereink — felfigyelve az említett adatokra — az ellenkező végletbe estek: honfoglalóinkat csaknem teljes egészében szántó-vetőknek tartják, életmódjukban alig hagynak helyet a nomadizmusnak Úgy vélem tehát, hogy őstörténetünk jobb megismerésének érdekében a nomadizmus kérdéseinek az eddiginél jóval több figyelmet kellene szentelnünk”.⁴⁴

A körülmények úgy hozták, hogy erre a munkára alapvetően mégsem néprajzosok, hanem — egyes esetekben néprajzos szakképzettséggel is rendelkező — orientalisták vállalkoztak. A nomadizmus magyar kutatóinak 1978-ban tartott eszmecserejéről számot adó kötet 1983-ban jelent meg. Ezen írások sorából Matolcsi János és Györffy György dolgozatát más összefüggésben már idéztük. Bár a tanulmánykötet közel két tucat tanulmányából sok érinti a nomadizmus fogalmi kérdéseit, a magyar történettudomány számára kiváltképpen két tanulmány látszik e szempontból hasznosíthatónak. Bár Ecsedy Ildikó eszmfuttatása a kérdés számos fontos vonatkozását érinti (nomád és lovasnomád viszonya, földművelés és pásztorkodás kapcsolata stb.), de előadásának esszéisztikus jellege kevésbé teszi lehetővé megállapításai definitív állításként való használatát.⁴⁵ Róna-Tas András, ezzel az előadásmóddal ellentétben, „egy definitív-analitikus kifejtési módszerre” tett kísérletet. Meghatározása szerint „a nomadizmus a társadalom és a természet

anyagcseréjének egy olyan, történetileg kialakult formája, amelyben a legelőváltó gazdálkodáson alapuló nagyállattartás túlsúlyba került. A nomadizmus történetileg nem előzte meg és nem kerülte ki a földművelést”. Ehhez a definícióhoz a következő — alább rövidítve idézendő — megjegyzéseket fűzte: (1.) a legelőváltás rendes körülmények között ciklikus körben zajlik, sugara több körülménytől (csapadék, állatállomány összetétele stb.) függ, azaz nem jár együtt szükségszerűen területváltással; (2.) a nagyállattartás nem jelenti a ló, szarvasmarha, illetve a tevé többségét, csupán meghatározó voltát; (3.) a túlsúly nem jelenti a földművelés hiányát, hanem annak másodlagos, kiegészítő jellegét. A téli szállásokon folyó földművelés mindig szerves része a nomád gazdálkodásnak. Ettől megkülönböztetendő a nomád területeken belül élő, többnyire telepített földműves csoport, valamint a hódoltatott földművesektől különböző módon behajtott földműves termény kérdése; (4.) a nomadizmus mindig lovas vagy tevés vándorlás, a legelőváltás szükségszerűen együtt jár vándorlással, de nem jár együtt szükségszerűen területváltással. A területváltás lehetősége benne gyökerezik a nomád életformában, de annak nem fő formája.⁴⁶

Az elméleti megalapozottság természetesen sokat segíthet a tisztánlátásban mind általában véve, mind a honfoglaló magyarok esetében konkrétan is. Adatokat, közvetlen adatokra épülő következtetéseket azonban nem helyettesíthet. Más szavakkal kifejezve: nem akkor tesszük az ügynek a legnagyobb szolgálatot, ha deduktív módon az általános megállapításokat vetítjük rá a magyar viszonyokra, hanem akkor, ha — az általános megfontolásokat szem előtt tartva, de azoktól lényegében függetlenül — elvégezzük a magyar érdekeltségű adatok összegyűjtését, mert ezek érdemi hozzájárulást jelentenek a kérdéskör nemzetközi összefüggéseinek tisztázásához is. A magyar vonatkozások adattárát azonban nem a rossz értelemben vett komplex módszer szellemében kell összeállítani. Ez a rossz értelem azt jelenti, hogy amikor egy tudományterület (egy kutató) argumentációja „megbicsaklik”, gyorsan egy közvetett adathoz (szomszédos tudományszakhoz, analógiához stb.) fordul, újabb „megbicsaklás” esetén egy másik rokon tudományágtól kér segítséget, más analógiához fordul továbblendítés célzatával, vagyis az egész folyamat egy tendenciózusan kijelölt, szinte előre elhatározott pályán fut végig. Ezzel szemben mi úgy véljük: előbb el kell jutni egy szuverén tudományterület illetékességének végső határáig, s csak azt követően kell rokon területhez fordulni. Ilyen alapállás követelte meg, hogy elvégezzük a honfoglalás kori magyarság életmódjára vonatkozó, a kérdéskörre meghatározó jelentőséggel bíró írott adatok összeállítását. Ezek az adatok nyilván egyfajta képet rajzolnak ki. Ha majd a többi tudományág (régészet, néprajz stb.) is elvégezte a maga szuverén adatfeltáráson alapuló összegzését, akkor van helye — és nem menet közben — az egyes tudományszakok által elért eredmények „szintezésének”, azaz eredményei összevetésének. De — hangsúlyozzuk — egyelőre ettől még messze vagyunk. Mivel végső soron etnikus és kronologikus eredményekre vagyunk kíváncsiak, nyilván e rekonstrukcióban azon tudományterületeknek kell nagyobb szerepet kapniuk, amelyek képesek etnikai és időrendi következtetésekre jutó eredményeket produkálni. Magunk az alábbiakban a honfoglaló magyarság életmódjának megítélését döntően befolyásoló mozzanatok írott forrásokbeli tükröződését ki-

sérjük nyomon, azzal a megjegyzéssel, hogy — mivel az életmód általában nem robbanásszerűen változik — nem csupán a honfoglalás kor, hanem a későbbi idők adataira is tekintettel voltunk. Előre kell bocsátanunk azt is, hogy az írott kútfőkből mindenekelőtt azok az adatok érdekeltek bennünket, amelyek a nomadizmussal kapcsolatba hozhatók. Ez nem prekoncepciót jelent, hanem alapvetően két körülménnyel kapcsolatos. Egyrészt: a honfoglalás körüli idők forrásaiban ezek vannak döntő számbeli túlsúlyban, ezeket lehet adatsorokká rendezni, egymással különféle korrelatív viszonyba állítani. Másrészt: a nomadizmus meglétének vagy hiányának konstatálása — akár mint pozitív, akár mint negatív jelenség — mindenképpen orientációs jellegű a honfoglalás kori magyarság életmódját illetően. De persze a jelenlegi, a lehetséges életmódok egyikére kiterjedő vizsgálat nem zárja ki, sőt éppen igényli azt (már csak kontrollképpen is), hogy idővel elkészüljön a földművelés és a letelepedett életmód hasonló, írott forrásokból építkező adattára (amelynek bizonyos elemeiből az alábbiakban magunk is szemelgetünk). Kezdjük az adatok sorát azokkal, amelyek a magyarok lótartására vonatkoznak!

III. A ló

1. Bölcs Leó (10. század eleji, egykorú forrás): „az előkelők lovainak szügyét is vas vagy nemez fedi. Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban is. Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejtívás végett, részint pedig a sokaság látszatának keltése végett. Nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig a nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen nyáron. *Háború idején* viszont a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik *türk* sátraik közelében, a csatarendbe állás idejéig Gyakran egy kötélre vévén a felesleges lovakat, hátul, azaz a hadrend mögött, annak védelmére helyezik el. *Türk ellenfeleinknek* hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát. Útközet idején főleg a hadirendben álló gyalogos alakulat fog nagy kárt tenni bennük, amely ártalmukra van nekik, akik lovasok, és lóról le nem szállnak; gyalogosan ugyanis nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel”.⁴⁷ Bölcs Leó a 600 körül élt Maurikiosnak a belső-ázsiai türkökre vonatkozó leírását vonatkoztatta a magyarokra, de — mint a kurzivált helyek mutatják — változtatott is a szövegen.⁴⁸ A módosítások Váczy Péter igazát bizonyítják: Leó a változtatásokkal és a türk szó betoldásával felhívta az olvasó figyelmét: „a leírás a türkökre, vagyis a magyarokra vonatkozik”. Ugyancsak Váczy Péter úgy vélekedett: Leó „rontott Pseudo-Maurikios szövegén azzal, hogy határozottan kiemelte a háborús állapotot, holott kikötött, használatba vett lovakra a béke idején is szükség volt”.⁴⁹ Véleményünk szerint ennek az információnak a háború idejére szűkítése éppen erősíti a bizalmat a császár híre iránt, hiszen azt írta le, amit közvetlen tapasztalásból tudott; márpedig ő éppen nem békeidőben, hanem háborús viszonyok között találkozott a magyarokkal.

2. Regino (10. század eleji, egykorú forrás, a nyilvánvaló tartalmi megfélemlés ellenére is teljesen független Bölcs Leó szövegétől): „Előreszáguldó vagy meghát-

ráló lovaikon harcolnak Lovaikon szoktak járni, gondolkodni, álldogálni és beszélgetni”.⁵⁰

3. Liudprand (10. század közepi, megbízható forrás) 899. évi esemény kapcsán: A „szerfelett kifáradt lovak nem tették lehetővé a magyarok számára a futást A magyarok végre a szerfeletti félelemtől kényszerítve megígérik, hogy odaadják minden felszerelésüket, foglyaikat, minden fegyverüket és lovaikat, csupán egyet tartva meg belőlük, hogy azon hazamehessenek”; 933. évi esemény kapcsán: a magyarok „lustának szidják a gyors paripát Eldobálják fjaikat, szét-szórják nyilaikat, sőt mellészeiket elvetik, hogy a lovak annál könnyebben fut-hassanak”; 942. évi esemény kapcsán: a magyarok „három napon keresztül víz-telen és szomjúságtól gyötört vidéken haladtak keresztül. Azt gondolván tehát, hogy lovaik és ők maguk is szomjan pusztulnak, gyorsabb ütemben térnek vissza, semmint elindultak”.⁵¹

4. Folcuinus (10. század második feléből való, megbízható forrás) 954. évi esemény kapcsán: „És már eljött a húsvéti napok szent ünnepe, annak nyolcadán, április 2-án kora hajnalban hirtelen megsűrűsödött a levegő a lovak porfelhőjétől, és a föld eldugott széleiről sisakok ezrei bukkantak elő”, megérkeztek a lobbessi monostorhoz a magyarok.⁵²

5. Widukind (10. század második feléből való, megbízható forrás) 938. évi esemény kapcsán: a steterburgiak „hirtelen megrohanták ellenfeleiket, és miután közülük igen sokat levágtak, és elfogták lovaik nagy tömegét néhány hadijelvény-nyel együtt, a többieket futásra kényszerítették”.⁵³

6. János velencei pap (11. század eleji, megbízható forrás) 899. évi esemény kapcsán: a magyarok „lovaikon és bőrhajóikon Velencébe behatolva, Cittanuovát a lakosság elmenekülése után tűzzel felperzselték”.⁵⁴

7. A 14. századi krónikakompozíció korai (11. század végi) részében, amely a sasok támadását említi meg a magyar honfoglalás kiváló okaként, arról olvashatunk, hogy e sasok „fözlábálták barmaikat meg lovaikat”.⁵⁵

8. A Nyesztor-krónika (12. század eleji, megbízható forrás) 969-nél azt a megjegyzést tette, hogy a Duna torkolatához közeli Perejaszlavecbe érkezik a szomszédos népek valamennyi értékes áruja, így „a magyaroktól ezüst és lovak”.⁵⁶

9. Ebersbergi krónika (13. századi, kétes értékű kútfő) év nélkül, talán 955. évi esemény kapcsán: a magyarok „egyesített légiója lovon gyors rohammal az ebersbergi vár keleti oldalára rontott, és nyilakat lőtt ki a vár ellen”.⁵⁷

10. Aventinus (16. század eleji, kétes hitelű forrás) 913. évi esemény kapcsán: a magyarok „gyors lovaikon egész Bajorország-szerte keresztül-kasul száguldoznak”.⁵⁸

Milyen következtetések vonhatók le e tudósításokból? Bölcs Leó és Regino egymástól teljesen független híradása kétségtelenné teszi: az általuk leírt magyarok szinte összeforrtak a lóval; lóháton nőttek fel, illetve — a pihenést és az étkezést kivéve — minden fontosabb életmegnyilvánulásuk a ló hátán történt. Amikor Liudprandnál arról olvashatunk, miszerint a 899-ben megszorult magyarok beleegyeztek volna abba, hogy csupán egyetlen lóval térjenek haza, a Liudprandtól szintén teljesen független Bölcs Leó tudósítása nyer igazolást: a magyarok nagy csapat lóval vonultak (hadba), vagyis egy harcosra minimálisan két (de sokkal

inkább három vagy annál is több) ló jutott. Ugyancsak a harcoló magyarok lovainak szerfelett nagy számáról szólnak fentebb idézett egyéb forrásaink is. Szintén erre enged következtetni — ám ekkor már békés célú hasznosítás keretében — az az adat, amely lovak idegen országba való kiviteléről és piaci értékesítéséről emlékezik meg. Egyfelől Bölcs Leó leírása, másfelől a nyugati kútfők (köztük abszolút hitelt érdemlő források) teljesen egyetértenek abban, hogy a magyarok harcmodora lovas(-nomád) harcmodor volt. Ezzel van összefüggésben az a — fentebb általunk nem hivatkozott, de több forrás egybehangzó információja alapján egyértelműen megállapítható — tény, hogy a magyarok a kalandozások során a steppei népek megfutamodásos, cselvetéses, bekerítéses lovasnomád haditaktikáját alkalmazták.⁵⁹ A 10. századi magyarok életében — akár békében, akár háborúban — a ló tehát kitüntetett szerepet játszott.

Vajon milyen kép tárul elénk a ló helyzetéről a 11–12. századi magyarság körében? Folytassuk tovább a tárgykörbe vonható források feletti szemlét!

11. Szent István király uralkodása elején (az 1000 utáni években) hozott törvényeiben — amelyeket I. törvénykönyve tartalmaz — ezt olvashatjuk: „Ha valamely pap vagy ispán avagy valamely más hívő személy valakit vasárnap ökrökkel lát dolgozni (*laborantem*), vegyék el tőle az ökröt, és adják a várnépnek elfogyasztásra. Ha pedig lovakkal dolgozik, vegyék el tőle a lovat, amit gazdája, ha akarja, ökrrel megválthat, és az ökröt egyék meg, ahogy mondtuk”.⁶⁰

12. Szent Gellért püspök nagyobbik legendája (a 14. század végéről, valószínűleg 11. századi forrás alapján): Ajtonynak „szilaj paripája számtalan sok volt, nem is számítva azokat, amelyeket istállókban [? — *in domibus*] őriztek csikósai. Rengeteg barma is volt, mindegyik csordájának külön gulyása”. Amikor Gellért püspök templomok helyének felszentelése okán száz embert vendégelt meg, azok „miután pedig az asztaltól fölkeltek, a püspöknek különféle ajándékokat, adományokat és drágaságokat ajánlottak fel: lovat, marhát és juhot, nagyon sok szőnyeget, az asszonyok pedig aranygyűrűket és nyakékeket”.⁶¹

13. Gellért püspök 1044–1046 között írt teológiai munkájában akként nyilatkozik bizonyos emberekről, hogy azok „semmit nem szagolnak, csak a lovak vizeletét”.⁶² A hagyományos felfogás Gellért ezen utalását régtől fogva magyar urakra vonatkoztatja.⁶³

14. Az 1046. évi, Vata vezette pogánylázadás kapcsán a 14. századi krónikakompozíció — korábbi évszázadokra visszamenő — szövege ezt tartalmazza: „Akkor azután Vata átkos és kárhozatos buzdítására az egész nép a démonoknak adta át magát; lóhúst kezdett enni és mindenféle gonosztettet elkövetni”.⁶⁴

15. Az 1055. évi tihanyi alapítólevél a Duna–Tisza közén nagy kiterjedésű lólegelő-helyet (*locus ad pascua equorum*) említ.⁶⁵

16. A somogyi Szentmárton falut Ottó comes 1061-ben a zselicszentjakabi monostornak adta, s úgy rendelkezett, hogy népeinek lovai és szekerei az apát hatalmában legyenek.⁶⁶

17. A Borsod megyei Szihalom határában a százdi apátság 1067 körüli alapító oklevelében a király lovainak területéről (*area equorum regis*) olvashatunk.⁶⁷

18. Az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél egyik kitétele szerint a Nyitra, a Tormás és a Zsitva vize között nagy területű rétek és legelők vannak állatok, köztük lovak legeltetésére. A Duna komáromi szakaszán szintén réteket és legelőket említ az oklevél a lovászok 40 házával együtt. A Tisza mentén, a szolnoki-csongrádi határ közelében ejt szót Zezinről, aki a király lovait őrzi. Ehhez a helyhez közel, a Tisza partján Alpár határában szerepel az a gázló, ahol a lovakat fürdetik. A megyének nevet adó Biharban és másutt élő szolgáló-háznépeknek, illetve falvaknak előírta I. Géza király, hogy — az apátnak teljesítendő egyéb szolgálatok mellett — télen az apát lovait ápolják.⁶⁸

18. A László III. törvénykönyveként ránk maradt szöveg (amely az 1060–1070-es évek terméke) egyik cikkelyében arról tesz említést, hogy a szökött dolgok összegyűjtője (a nép nyelvén *joccedeth* 'javak szedője') a jószágokat gyűjtse össze a megye várába, és ott a király lovásza és a várispán a váralján istállót csináltasson, s ott szeptember 29-ig őrizze. A *regis agazo* említése aligha teszi vitássá, hogy elsősorban lovakat gyűjtöttek össze ezekben az istállóba. A törvénycikk további része kifejezetten juhok és ökrök összegyűjtéséről szól, így ez is erősíti, hogy előbb lovakról lehetett szó. Ezt a feltevést határozottan megerősíti a következő cikkely: „Ha valaki olyan lovakat tart magánál, melyeket a futárok engedtek el, három héten át bemutatás végett vezesse a templom elé vagy a vásárba. És ha tulajdonosa nem jön, adja azt a király gyűjtőgőjének (*collector*)”, vagyis a javak szedőjének. „Hasonlóképpen — folytatódik a törvényszöveg — a tolvajok által elbocsátott lovakkal az történjék, hogy aki a tolvajt lóval együtt fogta el, a tolvajt adja át a bírónak, a ló pedig legyen az övé”. Ugyanezen törvénykönyv egy másik cikkelyéből arról szerezhetünk tudomást, hogy a várban őrzött és a vásáron állandóan mutogatott lovat tulajdonosa 12 dénárért válthatja vissza (az ökröt viszont csak ötért). Nagyon becses információ olvasható e dekrétum egy további cikkelyében. „A futárok közül senki se merjen egy lovat a harmadik falun túl vinni, vagy pedig elvenni azoktól, akik templomba mennek vagy onnan jönnek avagy a püspökök vagy az ispánok udvarába [mennek], sem pedig a papoktól és egyházi személyektől és azoknak a szekereiből. Egyébként azonban vegyen el bármilyen lovat, amit talál, hogy a király követségét hamarabb elintézhesse”.⁶⁹

20. László király II. törvénykönyve (1077 körül) korlátozta a ló — és az ökör — külföldre történő eladását. Ahhoz, hogy lovat vigyenek a határvidékre eladásra, a király engedélye kellett, a határispánok viszont tisztségükkel feleltek e rendelkezés betartásáért. Ha idegen jött a határvidékre lóvásárlási céllal, a határispánnal együtt kellett a királyhoz mennie, és engedélye alapján saját szükséglete szerinti mennyiséget vásárolhatott. Innen az derül ki, hogy a lovakat utazáshoz, az ökröket szántáshoz használták.⁷⁰

21. A bakonybéli apátság népeit 1086. évi oklevél tanúsága szerint arra kötelezték, hogy ősszel meghatározott mennyiségű zabot adjanak a lovak ellátására.⁷¹

22. László király 1092. évből való I. törvénykönyve azzal szemben, aki vásárnapon vagy nagyobb ünnepnapon vadászik, úgy rendelkezik, hogy „kutyáit és lovát veszítse, de a lovat ökörral megválthassa”. Aki pedig ugyanekkor „az egyházat elhanyagolva vásárra megy, lovát veszítse”.⁷²

23. Kálmán I. (Albericus-féle) törvénykönyve szerint „azok az ispánok, akiknek saját falvaikban olyan szabad embereik vannak, akiktól lovakat kaphatnak és száz pensát tudnak összegyűjteni, ebből a jövedelemből egy páncélos katonát adjanak a királynak”. Kálmán azokat a szabadokat, akik „a királynak, amikor az ő határaikon átvonul, lovakat, szállító szekereket és zsoldos szolgálatokat szoktak nyújtani”, négy dénár fizetésére kötelezte. Két cikkely is szól a faluban esett lótolvajlásról, egy pedig eltiltja az országon belül a magyar ló megvásárlását.⁷³

24. Az 1113. évi zobori oklevél az első diploma, amelyben a Bars megyei Aranyosmarót határában lovak istállójáról (*stabulum equorum*) olvasunk.⁷⁴

Foglaljuk össze, milyen kép tárul eléink a 11. század elejétől a 12. század elejéig eltelt egy évszázad alatt az írott források alapján a lovaknak a magyar gazdasági életben játszott szerepéről! Sajnálatos, hogy ebből az időszakból nincs olyan összefoglaló értékelést adó forrásunk, mint amilyen a megelőző korszakra vonatkozóan akár Bölcs Leó, akár Regino tudósítása. Ennélfogva a gyér számú forrásadatok mozaikkockáiból kell tablóképet összeállítanunk. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a ló a 11. századnak legalább egy részében összekapcsolódott a pogány létformával. Legvilágosabban akkor derül ez ki, amikor arról értesülünk, hogy az 1046. évi pogány mozgalom résztvevői lóhúst kezdtek enni. Ez a szokás bizonyára összefüggésben van a pogány halotti torok azon gyakorlatával, hogy ott a sírnál leölt és a halottal eltemetett ló húsát a toron részt vevők elfogyasztották.⁷⁵ Mivel az egyház tiltotta a pogány módra való eltemetést, ezzel együtt a lóáldozatot és a lóhús evését is, természetes, hogy az egyházi tiltás elleni pogány visszahatás újra „jogaiba” kívánta visszahelyezni a lóhús fogyasztását is. Nem lehet véletlen, hogy a 11. századi törvényhozásban két alkalommal (Szent István 1000 utáni I. törvénykönyvében, valamint Szent László 1092. évi I. dekrétumában) is előfordul a ló ökörrrel való megváltása. Emögött két ok húzódhat meg. Egyrészt a ló mindig is értékesebb volt a középkor folyamán Magyarországon az ökörnél (szarvasmarhánál).⁷⁶ A László-féle III. törvénykönyvben a ló és az ökör visszaváltásánál szereplő összegek (12, illetve öt dénár) alapján ekkor a ló 2,4-szer volt értékesebb az ökörnél. (Szintén a ló értékére mutat, hogy még 15. századi végrendeletek is kitüntetett helyen, olykor egészen részletező módon emlékeznek meg lovakról.⁷⁷) Másrészt az ökör sokkal inkább alkalmas volt a földművelés munkafolyamataiban való részvételre, mint a ló. A 12. század elejéig terjedő időszakban adataink arról vallanak, hogy a ló — szőrén megülve vagy szekér elé fogva — a közlekedés eszköze volt (lovon jártak templomba, a püspöki, ispáni székhelyre stb.), húsát megették (és tejét — bár erre közvetlen adatunk a magyarokra nézve nincs, ha csak Gellért püspöknek a lovak vizeletére vonatkozó, fentebb 13. szám alatt idézett szavait nem az erjesztett lótejre, a kumiszra értelmezzük — megihatták), továbbá vadászatra, valamint hadviselésre használták. Nincs adatunk a korai szakaszban a ló földművelésre való felhasználásáról. Nem értelmezhető ilyenként István I. törvénykönyvének azon, már idézett cikkelye, amely ökrökkel vagy lovakkal vasárnap dolgozó (munkálkodó; *laborantem*) személy büntetéséről szól. Ugyancsak idéztük fentebb László I. törvénykönyve azon paragrafusát, amely a vasárnap lovával vadászó ember büntetését taglalja. Az

ünnepnapon lovával munkálkodó (dolgozó) személy tehát nagy valószínűség szerint nem szántott, hanem vadászott. Sokat nyom a latba, hogy ekékkel összefüggésben kizárólag ökröket említenek a források még a következő évszázadban (a 12. század elejétől számított újabb száz évben) is.⁷⁸ A gazdagság igazi fokmérője — főleg a 11. század első felében — még továbbra is az állatállomány nagysága, elsősorban a lovak mennyisége volt. Nem véletlen, hogy forrásunk mind Ajtony gazdagságának jellemzésekor, mind a Gellért püspöknek vitt ajándékok sorában első helyen a lovat említi meg.⁷⁹ A lovaknak óriási tömege figyelhető meg a 11. században is Magyarországon. Nemcsak onnan sejtethetjük ezt, hogy a nagyobbik Gellért-legenda Ajtony megszámlálhatatlan lováról szól. Szintén erre mutat, hogy lovai, ménesei voltak a királynak, az egyházi tisztségviselőknek, a világi uraknak (akik jószerével máshoz sem értettek, csak a lovakhoz, azaz a lovak vizeletéhez), valamint a szabadoknak. Nem szolgálhat a lóhiány magyarázatául az a László-, illetve Kálmán-féle intézkedés, amely korlátozta a lóexportot. Mint Váczy Péter megfogalmazta: „Királyaink nem állatkiviteli tilalmat léptettek életbe, hanem az állatexport hasznát kívánták biztosítani a kincstár számára. Állat volt bőven és emiatt a fogyasztók érdekét nem kellett védeni. E rendelkezések napnál világosabban mutatják, minő nagy értékű kereskedelmi cikk a ló és a marha az István király uralkodását követő időben”.⁸⁰ Hasonló álláspontot foglalt el Bálint Csánád: a lóállomány „kereskedelmi szempontból is jelentős értéket képviselt Érthető hát, első királyaink miért siettek törvényeikben a lókereskedelmet a maguk kezébe megszerezni, ill. megtartani. Szó sem lehet annak feltételezéséről, hogy ezek az intézkedések az alacsony állatállományt lettek volna hivatottak védelmezni”.⁸¹ A későbbiekben, amikor a lovakkal szolgálók kérdéskörére térünk ki, további adatokat sorolunk elő a lovak nagy számát, valamint a szabadok lóval való rendelkezését illetően.

Mi bizonyítja azt, hogy a szabadoknak lovaik voltak? Kálmán király törvényében szerepel — fentebb idéztük is —, hogy az ispánok saját falvaikban élő szabad embereiktől (*liberi*) lovakat kaphatnak. Amikor a László-féle III. törvénykönyvben arról olvasunk, hogy a futár a harmadik falun túl nem viheti a lovat, s bármilyen lovat igénybe vehet a templomba, a püspöki és ispáni udvarba tartók lován kívül, arról nyerünk tanúbizonytságot, hogy az útjában eső két-két faluban — ahol részint szabadok éltek — mindig volt ló, amit elvihetett. De hogy a szabadoknak lovaik voltak, arra a legcsattanósabb bizonytságot a kóbor lovakkal kapcsolatos törvényi intézkedések szolgáltatják. A kérdésre, hogy kik kóboroltak a 11. században, a források egyértelmű feleletet adnak. „Aligha véletlen, hogy a korai oklevelek (a veszprémvölgyi, a pécsváradi, a százdi diploma) szabadokról, illetve olyan elemekről szólnak, akiket leginkább szabadoknak gondolhatunk”. Még a László-féle III. törvényben is túlsúlyban lehettek a szabad kóborlók. Ezek a szabadok a terjeszkedő államhatalom elől áramlottak a Kárpát-medence peremterületei felé, hogy így kerüljék el lesüllyedésüket, alávetésüket. Mit mondhatunk erről a kóborló szabad rétegről az 1060–1070-es években, amikor a törvénykönyvben feltűnnek a kóbor állatok, első helyen a lovak? E szabadnak „már nincs fegyvere, nincs legelője, megélhetése, nem akar földművelő, azaz szolga lenni, állataival járja az utat, s ha megéhezik, lopni kényszerül”.⁸² Ez a kép

tükröződik a László király nevéhez kapcsolt III. és II. törvénykönyvben, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbiban már feltűnik a szökött szolga (*servus profugus*) is.⁸³ Kálmán koráig, vagyis ameddig nyomon tudjuk követni a vándormozgalmat, ennek meghatározó eleme a szabad népesség. Nos, ez a szabad népesség rendelkezett lóval, s ennek a szabad népességnek kóboroltak el lovai a hosszú vándorút során, s ezeket fogták be a *joccedeth*ek a váralján, s ott őrizték őket, amíg ki nem váltották azokat. Ha ez nem történt meg, az elkóborolt lovak döntően a király hasznát jelentették, de részesült belőlük az ispán és tized formájában a püspök is.⁸⁴ A kóbor állatok (lovak) óriási számára mutat, hogy törvényben kellett szabályozni összegyűjtésüket és további sorsukat. E lovak tulajdonosai szabadok voltak, akik elszegényedésük, az összeszűkülő legelőkről való kiszorulásuk következtében voltak kénytelenek — legtöbbször vándorútjuk során — megválni legfőbb vagyontárgyának számító, élelmet, megélhetést biztosító, státusz-szimbólumot jelentő lovuktól vagy lovaiktól. Bizonyítottnak vehetjük tehát az eddig említett adatok alapján is, hogy miként a 10. században, akként még a 11. század túlnyomó részében is a lovak többsége a szabad állapotú emberek tulajdonában volt. Más kérdés, hogy az egész 11. század folyamán a legkülönfélébb módokon — eladományozás, szétosztás, kiváltás elmulasztása stb. — növekedett az új politikai berendezkedés elitjének (a királynak, a püspököknek, apátoknak, ispánoknak) a lóállománya.

E kérdéskörrel szoros összefüggésben, de mégis külön tárgyalást igényelnek a lóval (lovaikkal) szolgálók. Tekintsük át korai okleveleink ide vonatkozó adatait!

25. A veszprémvölgyi oklevél görög szövegében, amely vagy Géza nagyfejedelem idején vagy a 11. század első két évtizedében készült (mindenképpen legkorábbi diplománk egyike), arról olvashatunk, hogy *Stephanos králás* (István király) 60 lovas szolgát adományozott az Istenanya veszprémi monostorának. Feltűnő ezen réteg nagy száma, mivel a „foglalkozásnévvel” jelölt társadalmi csoportok közül halászból 18, révészből 7, ácsból 3, kovácsból 2 stb. szerepel,⁸⁵ vagyis a közelebről ismert „foglalkozásnévi” alávetettek nagyobbik része lóval szolgáló.

26. A vitatott hitelű, magát 1015-ről keltező pécsváradi alapítólevél István király nevében akként rendelkezett, hogy 200 szabad vitéz (*liberis militibus*) fegyveresen siessen a monostor védelmére, ha valamelyik körzetben lázadás törne ki, 12 lovas (*eques*) pedig, királyi látogatás esetén, álljon szolgálatával az apát rendelkezésére. Azon *ministerek* (szolgálók) száma, akik lovakkal szolgálnak (*qui serviunt cum equis*), 156, azon *ministereké* pedig, akik lovakkal és szekerekkel szolgálnak (*qui serviunt cum equis et curribus*), 409. Ha a 12 lovaszt a 200 vitéz egy részének tekintjük (mint Györffy György tette⁸⁶), akkor bizonyítható az a — kétségbe különben is aligha vonható — feltevés, hogy a vitézek szintén lovon (illetve lóval) teljesítették hadi szolgálatukat. E számítás alapján a lóval szolgálók összlétszáma 765, míg a számra utánuk következő szőlősök 110-en, a halászosok 50-en, a szántóvetők 36-an, a vasbányászok 20-an stb. vannak. A pécsváradi monostort szolgáló teljes népesség az oklevél szerint 1116,⁸⁷ Györffy számítása szerint 1107 főre rúg,⁸⁸ vagyis nagyjából ugyanaz az arány jön ki, mint Veszprémvölgy esetében: az egyházi intézménynek szolgálatot teljesítő népesség na-

gyobbik fele (Pécsvárad esetében éppenséggel kétharmada) lóval szolgáló. Mivel Pécsváradon 765-en szolgáltak lóval, viszont a monostor lovainak száma csak 120,⁸⁹ teljesen egyértelmű egyfelől, hogy e 120 ló csak a monostor saját kezelésében levő lóállományának száma, másrészt pedig hogy a 765 lóval szolgáló nem e 120 lóval szolgált, hanem valóban saját lovaival.

27. Az 1055. évi tihanyi alapítólevél szerint I. András király 20 lovast (*eques*) és 5 lovászt (*agaso*) rendelt a monostor szolgálatára. Ha leszámítjuk a 20 ekéhez adott 60 *mansióit*, a „foglalkozásnévi” szolgáltatások közül a lóval kapcsolatos tevékenységet végzők teszik ki relatíve a legnagyobb tömeget, ugyanis szőlős 20, halász 10 van, s többiek pedig 1–3 fő közöttiek. A tihanyi apátság ménjeinek száma 34 a kancákkal együtt,⁹⁰ a monostor 5 lovászának lehetett a dolga a 34 — monostori kezelésben levő — lóból álló ménes gondozása. Ha ez így van, a 20 lovas nyilván saját lovaival szolgált.

28. Ottó comes 1061-ben úgy rendelkezett, hogy a Somogy megyei Szentmárton falu népének lovai és szekerei a zselicszentjakabi apát hatalma alatt legyenek.⁹¹

29. A százdi monostornak 1067 táján 104 szolgálója volt, 30 lovasából (*eques*) 20 a magyar, 10 a besenyő, a lovak száma pedig 10 pár. A Szatmár megyei Szekeres prédiomot a százdi monostort alapító Péter comes az apátságnak adományozta az ott levő, hozzá tartozó néppel együtt, akik havonta kétszer tartoztak szolgálni, és lovaikon követik az apátot, ahová csak az megy.⁹²

30. I. Géza király 1075-ben előírta, hogy a Bihar megyei Ártándra valók mind nyáron, mind télen állandóan 2 lóval szolgáljanak a garamszentbenedeki apátnak.⁹³

31. A bakonybéli apátság 1086. évi oklevelében név szerint felsorolják azokat a szabadokat (*liberi*), 20 személyt, akik — egyéb szolgálatok mellett — az apáttal és a szerzetesekkel együtt lovagolnak (vagyis nyilván kíséretét képezik). Őt megnevezett faluban összesen további 49 lovas (*eques*) végez különféle, egyebek között szállítási és legeltetési munkát az apát számára. Megint más lovasoknak, akik a szántóvetőkkel és a szőlősökkel élnek összekeveredve (*mixti*), bárdokkal és útravalóval kell a monostorhoz menniük, és elvégezniük mindazt, amit nekik parancsba adnak. A bakonybéli apátság összeírásához a 12. század első felében csatolt rész is említ olyan lovakkal szolgálókat (*vicales cum equis*), akik más terhek mellett hónapokon át lovakkal szolgálnak az apátnak.⁹⁴

32. A pannonhalmi apátságnak az 1093–1095 közti összeírás szerint 200 lova volt a csikókon kívül.⁹⁵

33. A veszprémvölgyi apácakolostor alapítólevelének Kálmán király által 1109-ben történt megújításában arról olvashatunk, hogy bizonyos falvakban az apátnő 60 fővel rendelkezik, akik lovakkal szolgálnak (*servientes cum equis*).⁹⁶

Az egyházak alapításáról szóló, illetve javait összeíró korai oklevelek adatai egyértelműen igazolják, hogy temérdek ló volt a 11. század eleje és a 12. század eleje közti Magyarországon, hiszen a saját kezelésben levő több tíz vagy több száz lovon kívül óriási lóállománnyal rendelkeztek az egyháznak szolgáló azon népelemek, akiknek szintén voltak lovaik. Ne feledjük el, e száz év alatt jobbára néhány bencés apátság viszonyaiba nyerhetünk betekintést. Ugyanakkor lovai

nem csupán a monostoroknak voltak, hanem minden egyes plébániának is. I. István II. törvénykönyvének egyik cikkelye ugyanis előírta, hogy tíz falvanként építsenek templomot, amelyet 2 telekkel, 2 szolgálval, lovakkal, továbbá ökrökkel, tehennel és aprójószágokkal láttak el.⁹⁷

Most azonban figyelmünket a lovakkal szolgálókra fordítjuk. Kik voltak ők? Aligha lehet véletlen, hogy a 10–11. század fordulója körüli évtizedekben a monostorok alávetett népességének még a többségét a lovasok (azaz a lóval szolgálatba állt, illetve kényszerült emberek) alkották. Vitathatatlan tehát, hogy eredetileg szabad emberek voltak, akik lóval rendelkeztek. Erre a szakirodalom már korábban rámutatott. Lederer Emma azt írta: „korai törvényeinkben a »szabad« lovaival tűnik fel. Lovakkal dolgozik, lovakat gyűjtenek tőle, és amikor kóborol, lovaival együtt fogják őket össze. Véleményünk szerint a »saját lovaikkal« szolgáló rétegnek eredetét ezek közt a szabadok között kell keresnünk”.⁹⁸ Bolla Ilona éppen Lederer Emmára és Szabó Istvánra⁹⁹ hivatkozva állapította meg, hogy a 11–12. századi magánbirtok *liberjei* „többségükben saját lovaikkal, fogatukkal szolgáltak, függésbe került szabadok voltak, és a világi birtok fejlődésének kezdeti szakaszában az úr mellett fegyveres feladatokat is láttak el”. Abban azonban már nem érthetünk egyet Bollával, hogy „számarányuk a korai házigazdaságok szolgáltató népének összességéhez képest jelentéktelen volt”.¹⁰⁰ Ez utóbbi állításnak a korai oklevelek egyértelmű adatsorai mondanak ellent. Bolla Ilona könnyen cáfolható nézete azon téves megállapításra megy vissza, amely Lederer Emmánál olvasható: eszerint a lovaikkal szolgálók „első előfordulásával Péter comes állítólag 1067 körüli végrendeletében találkozunk”.¹⁰¹ Mint láttuk, a lovakkal szolgálókra vonatkozó első adat legalább fél évszázaddal előzi meg a százdi alapítólevelet, így az első (és még több) előfordulás korábbra tétele magát a feltevést is hatályon kívül helyezi.

Nemcsak azt kell azonban hangsúlyoznunk, hogy a lovakkal szolgálók megjelenése a magyarországi oklevelekben egyidős magával a magyarországi oklevelezéssel, hanem azt is, hogy e „foglalkozásnévi” csoport szereplése nem fejeződik be a 12. század elejével. Immár korántsem a teljesség igényével idézzünk fel néhány adatot, amelyek e csoport 12. század eleje utáni szerepléséről szólnak.

34. 1135. évi oklevélből arról értesülünk, hogy Lampert comes négy férfit adott a bozóki monostornak, „akiknek joguk saját lovaikkal (*cum equis suis*) az egyház elöljárójának szolgálni, szekereket húzni,” továbbá kaszálni és aratni. Egy másik prédiumon is éltek olyan népek, „akiknek joguk a konyhában és saját lovaikkal (*cum equis suis*) szolgálni, kaszálni és aratni”. Egy további személy saját lovaival köteles szolgálni az egyházat, szekerezni, kaszálni és aratni.¹⁰²

35. Farkas a Bars megyei Kisszelepcsényben 1164–1165-ben a garamszentbenedeki apátságnak adományozott egy prédiomot saját lovával szolgáló (*proprios equos servientium*) hat háznép *servusszal*.¹⁰³

36. Froa asszony Szeles prédiumán 1181-ben a 27 *libertinus*-mancic többsége saját lovaival szolgált (*isti sunt servientes cum equis suis*).¹⁰⁴

37. III. Béla király egy 1181. évi, a cégényi monostor birtokait felsoroló oklevelében több faluban, illetve prédiumon fordulnak elő lovakon szolgáló jobbágyok (*iobagiones in equis servientes*).¹⁰⁵

38. IV. Béla király 1247. évi oklevelében a fentebb idézett, 1164–1165 körüli oklevélben előforduló, saját lovakkal szolgáló kisszelepcsényi elemek utódai szerepelnek mint a garamszentbenedeki monostor saját lovon szolgáló (*servientes in equo proprio*) jobbágysai, akiket közönségesen *luosicsagnak* (valószínűleg lovasjobbágnak, azaz *luosiobagnak*) neveznek. Ezek korábban kivonták magukat a monostor szolgálata alól, de utóbb az 1164–1165 körüli diplomában foglalt kötelezettségek mellett visszatértek az apátság szolgálatára.¹⁰⁶

Vajon nem távolodtunk-e túlságosan messze a honfoglaló magyarok életmódjának vizsgálatában akkor, amikor immár 13. század közepi oklevelet idézünk? Úgy véljük, nem. Ezek az utóbb felsorolt (34–38. szám alatt említett) adatok azt igazolják, hogy a lovakkal (saját lovaikkal, lovakon stb.) szolgáló népelemek nem múló, rövid ideig létező társadalmi csoport a magyar társadalom történetében, hanem — anélkül, hogy tudnánk, mi az utolsó előfordulásuk dátuma — mintegy 250 évig, azaz negyed évezredig bizonyosan kimutatható réteg. Nagyon fontos azt hangoztatni, hogy a rájuk vonatkozó első adatok nem az 1060-as években kezdődnek, hanem már a veszprémvölgyi oklevéltől (Géza nagyfejedelem vagy I. István király korától) folyamatosan jelen vannak egészen a tatárjárás utáni időkig a forrásokban. Öntudatuk erős, történeti emlékezetük mély lehetett, hiszen az 1247-ben szereplő, lóval szolgáló kisszelepcsényi jobbágyságok még röviddel ezt megelőzően is szabadulni igyekeztek az egyházi kötelékből, de miután hajdani szabadságuk visszaszerzéséről legfeljebb csak álmodhattak, de azt el nem érhették, a garamszentbenedeki apáttól és a konventtől — az oklevél szavai szerint — „vakmerőségből elkövetett engedetlenségük miatt bocsánatot kértek”.

Adataink azt bizonyítják, hogy a szabad eredetű, (saját) lóval szolgáló társadalmi csoport különböző időpontokban ugyan 10. századi szabadságát elvesztette, de lovát, illetve lovait megtartotta, ez biztosított számára jobb, kedvezőbb pozíciót az alávetett népek tengerében. Nagy fontosságú annak hangoztatása, hogy ezek a népelemek még a 11–13. század folyamán is saját (tulajdon) lovaikkal rendelkeztek, amikor évtizedek óta, elődeiket is beleértve sokan immár évszázadok óta, alávetett helyzetben voltak. Még inkább így lehetett ez a 10. században. A szabadok ekkor még óriási tömegei — akiknek leszármazottai negyed évezred múlva is fel-felbukkannak az oklevelekben — magától értetődő természetességgel tartottak lovakat. Lóval való bírásuk még szolgálataik nagy részét is megszabta (fegyveres kíséret, fuvaros, szekeres szolgálat), csak a földesúri kényszer vitte rá őket arra, hogy részt vállaljanak földműves tevékenységből is. A 10. században, amikor e kényszer még nem érvényesült, e lovakkal rendelkező szabadok nem minősíthetők földműveseknek, életmódjuk sem képzelhető el letelepült, földműves életmódnak. Úgy gondoljuk, a legkorábbi oklevelektől (a 10–11. század fordulójától) kezdve a tatárjárás utánig az írott forrásokban szereplő lóval szolgálók önmagukban eldöntik azt a sokat vitatott, de eddig adatok hiánya miatt kétségtelenül meg nem válaszolt kérdést, hogy kik voltak a kalandozó hadjáratok résztvevői. Magunk is úgy vélekedtünk 1981-ben: a portyázó hadak személyi állományát, összetételét, a résztvevők társadalmi állását firtató kérdésre az „írott források alapján egyértelmű választ adni jelen tudomásunk szerint lehetetlen”.¹⁰⁷ Ma már e nézetünket nem osztjuk. Egy afféle felfogást, miszerint a magyar

kalandozásokban nem az egész magyar nép vett részt, hanem „a középréteg, elsősorban a főemberek kísérete”, az alábbi okfejtéssel kísérelt meg igazolni Györffy György: „Bizonyos, hogy a magyar hadban jelentékeny részben magyar nyelvűek harcoltak, soraik azonban nem az állataikat vesztett közrendűekből töltődtek fel. A steppén az elszegényedett földönfutóból többnyire szolga lett a vagyonos gazdaságában, s jó, ha ura kísérő katonái közé fogadta. Csak a vagyonos rendelkezett fölös számú lóval és fegyverrel, ami a hadbavonulást lehetővé tette és szolgálkkal, akik otthon dolgoztak helyette, amíg ő hosszú hadjáratban vett részt”.¹⁰⁸ A fentebb általunk bemutatott adatok alapján nem igaz tehát az a tétel, hogy a 10. században csak a vagyonos (azaz az elit- és a középrétegbeli) elem rendelkezett fölös számú lóval. A 10. században a társadalom túlnyomó többségét kitevő szabadoknak jelentős számban voltak lovaik, fegyvereik, hiszen utódaik még tíz emberöltő múltán is ragaszkodtak lovaikhoz, egy, a 10. századitól gyökeresen eltérő viszonyok közepette is őrizték hajdani szabadságuk utolsó elemeként a lóhoz fűződő bensőséges kapcsolatukat, amit bizonyos mértékig az uralkodó réteg is kénytelen volt elismerni azzal, hogy azok számára, akik különböző okok folytán képesek voltak megőrizni lovaikat (vagyis azok az évtizedes viszontagságok miatt nem pusztultak el, nem kóboroltak világgá stb.), az alávetett népek hierarchiájában kivételezett helyzetet biztosított. A fentebb elősorolt 11. századi adatok közvetlenül, a most utolsóként érintett 12. (és 13.) századi adatok közvetve visszasugároznak a 10. századi viszonyokra, s mutatják a magyarok tömegeinek lóval való rendelkezését, azt, hogy a ló továbbra is kitüntetett szerepet játszott életükben (a lovak vizeletében kedvüket lelő urakéban éppen úgy, mint a lótól megválni nem akaró, arról leszállni és azt ekeszarvra felcserélni nem kívánó közrendű szabadokéban). Persze, a szabadok nagy részét mégis sikerült megfosztani mind lovától (lovaitól), mind fegyverétől, de a gyér forrásviszonyok közepette igazán nem elhanyagolható számú adat szól azokról, akiknek a 11. század elejénél jóval tovább tartott sajátos viszonyuk a lovakhoz.

Mint már említettük, a 11. századból nincs összefoglaló értékelést adó forrásunk a lovak magyarországi szerepét illetően, így a Kálmán király koráig terjedő időszakra vonatkozó értékítéletünket apró utalásokból kellett megalkotnunk. Szerencsére azonban a 12. századból ismét van néhány olyan kútfőnk, amely általános ígénnel formál képet a korszak magyarországi lovairól.

39. Ioannés Kinnamos bizánci történétíró munkájában három helyütt tett témánkkal összefüggő megjegyzést. Az egyik szerint 1155 tavaszán a bizánciak „az elpusztult lovak és málhás állatok helyett élőket hoztak a hunok [magyarok] saját nevelésű állatai közül”. Ez a hír arra mutat, hogy a magyarok nagy gondot fordítottak lovaik utánpótlásának biztosítására. Még fontosabb információt ad a második, 1167. évre vonatkozó közlés: „a hunok [magyarok] észrevették őket [a bizánciakat], és egyfelől kezdték a lovakat a táborba terelni (mert éppen a legelőre csapták ki azokat), másfelől a szokás szerint mindig a sátrak előtt állókra pattanva csapatokba rendeződtek”. Kinnamos harmadik híre voltaképpen második tudósítását erősíti meg, mivel ugyancsak az 1167. évi bizánci–magyar összecsapásra, de nem annak elejére, hanem végére utal. Ezek szerint Vatzés bizánci hadvezér „igásállatoknak, lovaknak és egyéb mindenféle fajtának nagy seregeit hajtva ér-

kezett a császárhoz”.¹⁰⁹ Idézzük fel az itt másodikként hivatkozott Kinnamos-féle szöveg párhuzamaként, hogy mit írt közel 300 évvel korábban, a 10. század elején Bölcs Leó a magyarokról: „a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szét-széledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron. Háború idején viszont a szűk-székes lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében, a csatarendbe állás idejéig”.¹¹⁰ A megfelelés kézenfekvő: a magyarok kezes lovaikat a sátrak közelében, lovaik tömegeit viszont a legelőkre kicsapva tartották.

40. Ha az imént a 12. században élt és alkotott Kinnamos azon hírét idéztük, hogy a magyarok tudatosan nevelték lovaikat, akkor ezzel teljes összhangban írta Kinnamos idősebb kortársa, Mikhaél pátriárka, hogy „hadd vesszen a Szerémség, Paionia [Pannonia] legkövérébb földje, a lónevelő, a folyók öntözte”, illetve Kinnamos fiatalabb kortársa, Nikétas Khoniatés, hogy a Szerémség „a hunok [magyarok] földjének legtermékenyebb része, mely lónevelő síkságokká lapul”.¹¹¹ Ez annyit jelent, hogy a magyarországi sík vidékeken még a 12. század közepén is nagy számban tartottak-neveltek a magyarok lovakat, nyilván a nagy kiterjedésű legelőkön.

41. Ezt a feltételezést megerősíti Odo de Deogilo, aki a 12. század közepén, a második kereszties hadjárat alkalmából vonult át Magyarországon, még pontosabban, annak nyugati részén, a Dunántúlon. Feltűnt neki a patakok, források és rétek sokasága. Említett továbbá mocsarakat. „Ez a föld — írja — annyira dús takarmányban, hogy, mint mondják, itt voltak Iulius Caesar legelői (*pabula*)”.¹¹²

42. A 12. századi szerzők sorát Konstantinos Manassés egy szónoklata magyarokról és Magyarországról szóló részeinek idézésével zárjuk: a magyar nép „jó lovú, jól felfegyverzett Övé dús gyümölcse a szántónak és a termőföldnek, övé a ménest és gulyát tápláló mezőnek. Földje, melyen juhok legelnek, füves és kellemetes, a rét és nádas legelője kövér és dús, a buja föld harmatától és vad-vizektől áztatott végtelen”.¹¹³ Erről a hosszabb, itt csak kivonatossan hivatkozott általános leírásról Gyóni Mátyás azt jegyezte meg: „Bölcs Leó részletes jellemzése mellett egyedülálló az Árpádok korában”.¹¹⁴ S hogy egészen a tatárjárásig a prédiúmon nagy mennyiségű állatot tartottak, arról azon statisztika ad összefoglaló képet, miszerint az 1250. évig a 33 prédiúmon állatállományáról tételesen számot adó írott forrásanyag alapján 673 ló (többségük szelídítetlen ló, *equus indomitus*), 560 ökör, 50 tehén, 5605 juh és 100 marha (*pecora*) regisztrálható.¹¹⁵ Igaza van tehát Manassésnek, a méneseiken és a gulyákon kívül juhok is legeltek a végtelen pusztákon.

Ezek a 12. századi (39–42. szám alatti) adatok kétségtelenné teszik, hogy a lovak még mindig igen jelentős szerepet játszottak és nagy számban voltak jelen a magyarországi gazdasági életben. Úgy tűnik, van módunk az állatállomány (kiváltképpen a lovak) esetében finomabb megállapításokat is tennünk azok tulajdonosait, a lovak megoszlását illetően. Az imént említettük a prédiúmonokon a korai századokban meglévő állatállomány összesített számát. Mindamellet az elemzett (pl. a veszprémvölgyi görög nyelvű, a pécsváradi, a tihanyi stb.) oklevelek alapján arra következtethetünk, legalábbis a lovak esetében nem elsősorban a prédiúmonok, hanem a falvakban élő szabadok rendelkeztek nagyon nagy számú

állattal. Szabó István szerint a falvak népe szabadabb jogállapotú volt, mint a prédiuimoké,¹¹⁶ pedig döntően itt is feudális úr tulajdonában levő falvakról van szó és nem valóságos szabadok falvairól. S hogy a „falvakban lakó” (*in vicis morantur*), lóval rendelkező elemek (*coloni*) részt vettek a hadakozásban, Freisingi Ottó adata bizonyítja, amely szerint „kilencen a tizediket vagy heten is a nyolcadikat” szerelik fel a háborúhoz szükséges dolgokkal.¹¹⁷ „Feltehetően a kis vagy onú közsabadok, valamint a királyi fennhatóság alatt álló népek bizonyos kategóriái hadakoztak így”.¹¹⁸ A 12. századi bizánci forrásokban szereplő lovak tömegei tehát tekintélyes részben a szabadok tulajdonát képezték.

Van-e azonban jogunk pusztán a lovak nagy száma és jelentős szerepe alapján a nomád gazdaság 12. századig történt továbbéléséről beszélni? Sajnos, nem ismerjük a 11–12. századi Magyarország regionális különbségeit a gazdálkodás terén. Csak gyaníthatjuk, semmint egzakt módon bizonyíthatjuk azt, amit Váczy Péter feltételezett: mind Odo, mind Freisingi Ottó „a Dunántúlon utaztak át, tehát Magyarországnak azon a részén, melyet a többinél kulturáltabbnak szokás megítélni. Amit ők tapasztaltak, az kezdetlegesebb fokon megvolt az ország keleti részein”, vagyis a legelőkhben való gazdagság.¹¹⁹ Ugyancsak túlságosan kevés az adatunk ahhoz, hogy a regionális különbségek mellett a birtoktípusokon (királyi, egyházi, világi magán) belül, az azok között fellelhető gazdálkodási különbségeket érzékelni tudjunk. Ahhoz is gyérek a forrásadatok, hogy folyamatos sorokat állíthassunk össze belőlük. Végezetül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy forrásértékelési különbségek vannak a törvények, az oklevelek és az elbeszélő kútfők között. A törvények sokkal inkább a kívánatos helyzetet, az elképzelt, megvalósítani szándékolt jövőt tükrözik. Az oklevelek latin terminológiája sok esetben elfedi azt a különbséget, amely a szavak nyugat-európai jelentése és az annak megfeleltethető magyarországi hasonmásra alkalmazott jelentés között van. Ráadásul az oklevelek a legkorábbi időktől kezdve a megszervezett, feudális birtoklás keretei között működő gazdaságot tükrözik, amely a 11. század eleje óta természetesen fokozatosan teret nyert, de nemcsak a 11. században nem volt kizárólagos, de még a 12. században sem. E vonatkozásban tehát az egyébként felbecsülhetetlen értékű levéltári források csak részt, még hozzá sajátos szeletet tükröznek az egészből. Témánk szempontjából az egészzet még a legelfogadhatóbb módon azok az elbeszélő források mutatják be, amelyeket a kortárs, a szemtanú, a közvetlen benyomás alapján író szerzők alkottak. Persze, itt is fenyeget a rész láttatása az egész helyett, hiszen nyilván egyetlen krónikás, egyetlen utazó sem látta egyazon időpontban az egész Kárpát-medencét. Viszont javukra írandó: semmi érdekük nem fűződött ahhoz, hogy másról számoljanak be, mint amit láttak, továbbá hogy összbenyomásaikat rögzítették, amelyek bizonyára nem érvényesek az egész minden egyes részére, de az általuk látott részek legmeghatározóbb sajátosságai.

Ebből a szempontból Bölcs Leó, Regino és Liudprand 10. századra vonatkozó tudósításai mellé állítható Kinnamos, Khoniatés, Odo és Manassés leírása. A 10. és a 12. századra vonatkozó, összbenyomást tükröző híradások mellett számos törvény- és oklevélhelyet idéztünk, amelyek összekötötték e korszakokat, s mindegy hivatkozva közöttük hitelesítették is azok közléseit. Az itt általunk be-

mutatott adatokból annyi világos, hogy a ló a 10. században a magyarok életében meghatározó szerepet játszott, s — ha arányeltolódásokról egzakt módon nem is szólhatunk — ez a helyzet a 11–12. század folyamán sem módosult gyökeresen. A 10. században a szabadok, akik a társadalom túlnyomó többségét alkották, rendelkeztek lóval (még pontosabban: lovakkal), lovaik, valamint fegyvereik tették lehetővé részvételüket a kalandozó hadjáratokban. A vagyon igazi fokmérője az ingóság (ezen belül is elsősorban az állatállomány, főként a ló) volt, illetve az állatok legeltetéséhez és itatásához szükséges területek birtoklása. A ló tartás életformát is meghatározott: mint Bölcs Leó írta, a magyarok télen-nyáron szét-széledve legeltették lovaikat. A ló a pogány hitvilág szerves része volt, feláldozták, húsát toron elfogyasztották. Hogy ez a rendszer, amelynek elemeit 10. század eleji források már tükrözik, meddig élt töretlenül, nem tudjuk. Egyes elemei nyilván hamarabb, mások később enyésztek el. Árpád-házi Leventét (I. András és I. Béla keresztény királyok testvérét) még a 11. század közepén is pogány módra temették el.¹²⁰ Iván lovag, aki nyugati eredetű családból származott, még a 13. század elején is adott lovakat halotti tor céljára, bár őt már kolostorba és nem lóval együtt temették el.¹²¹ Ha a lóhoz fűződő hagyományok évszázadokon át szívósan élhettek is, a keresztény monarchia 11. század eleji megalapítása lassú (helyenként és időszakonként gyors) erodálást indított el a szabadok és a lovak szoros kapcsolatában. Egyre több szabad vesztette el szabadságát és a szabadsággal együtt lovát (lovaít) is, amelyekre az állam (a király) és a föld ura is igény tartott. Még így is legalább két évszázadig megmaradt egy tekintélyes — bár közelebről meg sem becsülhető — nagyságú rész, amely meg tudta őrizni lovaikat, s utóbb lovaival együtt kényszerült szolgálatba. A ló tartásra, illetve a ló tartás által meghatározott életmódra döntő hatással volt a magántulajdon megjelenése és a földművelés terjedése. Az a társadalomszervezési forma (törzs, nemzetség), amelynek keretében a lovak legeltetése Bölcs Leó szerint télen-nyáron folyvást folyt, a 11. századdal megszűnt létezni. A legelőnek használt törzsi-nemzetségi földek a király, az egyház és a mögéjük felsorakozó magánosok tulajdonába mentek át, a legelőből mind nagyobb és nagyobb falatokat harapott le a szántóvető kultúra, amelyet a hivatalos Magyarország minden eszközzel támogatott.

Ha mindezt a lovak szempontjából szeretnénk illusztrálni, döntőnek kell tekintenünk azt a mozzanatot, hogy a télen-nyáron folyvást történő legeltetést mikor váltja fel az istállózás. Fentebb már magyar fordításban idéztük a nagyobbik Gellért-legenda azon tudósítását, amely szerint Ajtonynak „szilaj paripája számtalan sok volt, nem is számítva azokat, amelyeket istállókban [? – *in domibus*] őriztek csikósai”.¹²² Hagyományosan ezt az adatot tekintik az istállózó-takarmányozó állattenyésztés első írásos adatának: „A gazdag törzsfők, s utánuk nyilván a nagy hűbérurak is úgy tarthatták állataikat, mint a Gellért-legenda Ajtonyról írja: részben ridegen, részben istállóban és majorokban, pásztorok ügyelete alatt”,¹²³ Bónis Györggyel vitázva Váczy Péter ennek a résznek egészen más értelmet adott. Szerinte „a ménes tulajdonképp *equi indomiti*, szilaj, még meg nem nevelt lovakból áll. Bizonyos részt kivesznek onnan és használat céljából a lakótelepen tartják, nevelik. A vad és a már használatba fogott lovak megkülönböztetése világosan kitűnik a szövegezésből. De az is világos, hogy az *in domibus*

kifejezésen nem szabad istállót értenünk. Ha erről lenne szó, a legenda írója *stabulum*, *stuta*, *marstall*, *scuria* szavak közül válogatott volna. A *domus* első törvényeinkben mindig szilárd lakóházat jelent és ellentétje a mozgatható sátor Nyilvánvaló, a szöveg írója az *in domibus* fordulattal azt akarta jelezni, hogy a szilaj ménesen kívül voltak még házaknál szoktatott lovak is”. Váczy tétele igaza melletti érvként Bölcs Leó általunk is hivatkozott megállapítását említi: „Bölcs Leó szerint a sátraknál, a Nagyobb Gellért-legenda szerint a házak közelében oly lovakat is tartottak pásztorok felügyelete alatt, melyeket nevelés, idomítás céljából, használat végett különítettek el”.¹²⁴ Említsük meg — Váczy igazát alátámasztandó — Kinnamos adatát: eszerint a 12. század közepén a bizánci háború idején a magyarok lovai a legelőn legeltek, viszont voltak „szokás szerint mindig a sátrak előtt álló” lovak, amelyekre a magyarok felpattantak, és lóháton ülve kezdtek a legelőn bóklászó lovak összetereléséhez.¹²⁵ Bölcs Leó (10. század), a nagyobbik Gellért-legenda (11. század) és Kinnamos (12. század) azonos gyakorlatot, azonos rendszert írt le tehát. E kitérő után idézzük tovább Váczyt: „Azonban ezeket a lovakat sem őrizték istállóban, hanem legfeljebb egyszerű, nyitott *karámban* Szükség szerint abrakolták is őket, de nem istállózták (*stabula* említése az 1135-ből való bozóki oklevélben). Ugyanúgy legeltek, csak »béklyóba verve«, mint a vad ménes. Nem lehet szó arról, hogy Ajtony idején a nagy állattartók részben már áttértek volna a száraz takarmányozásra és az istállózásra”.¹²⁶ Nem osztotta Bónis nézetét az Ajtony kori istállózásról az újabb irodalomban Györffy György sem: „Hogy a főemberek nagy csordái, ménesei, nyájai csak rideg módon voltak tarthatók, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy sok állat takarmányozása lehetetlen volt, de szemléltetik Gellért nagyobb legendájának szavai is Ajtony megszámíthatatlan szilaj (*indomitus*) lováról, amelyek mellett kezes lovait pásztorai »házakban« (*domibus*), azaz földolokban tartották”.¹²⁷

Ha tehát ebben a kérdésben Váczy Péter és Györffy György álláspontja képezi az igazságot (amit mi valószínűnek tartunk), ez azt jelenti: a ridegtartás a 11. század elején még egyeduralkodó volt. A ridegtartás rendszerében tehát megfér a lovak egy kisebb részének elkülönítése, emberi lakóhely vagy katonai tábor közvetlen közelében tartása, szoktatása, szükséges esetekben kezes állatként való, gyors igénybevétele. Ezek a lovak is legeltek egy elkerített helyen, de takarmányozásuk sem kizárt. Ilyenként kell értelmeznünk azt a — fentebb már idézett — 1086. évi adatot, miszerint a bakonybéli apátság bizonyos népei összefoglalásukra voltak kötelezve a lovak — nyilván téli időre szóló — ellátása céljából (*autumpni tempore dabunt X saponis avene ad prebenda equorum*).¹²⁸ Lovakkal kapcsolatos istálló (*stabulum*) legkorábban nem 1135-ben fordul elő, mint Váczy Péter vélte, hanem már a László-féle III. törvénykönyvben, azaz az 1060–1070-es években, ám ezt az istállót még hivatalos személyek (a király lovásza és a vár ispánja) készítették a váralján az összefogott kóbor lovak számára.¹²⁹ Az okleveles anyagban az első lóistálló (*stabulum equorum*) 1113-ban, az első disznóól (disznóistálló; *stabulum porcorum*) 1121-ben fordul elő.¹³⁰ Ettől kezdve egyre gyakrabban bukkanunk különféle istállókra és ólakra a diplomákban, jelezvén azt, hogy a ridegtartás mellett megjelent az állatok istállózó tartása is.

Nyomatékkal kell azonban hangsúlyoznunk: a ló eszköze lehet a nomadizmusnak, a ridegtartás teremthet olyan feltételeket, amelyek megfelelnek a nomadizmusnak, de lovak megléte önmagában, illetve a lovak ridegtartása *nem* bizonyíték a nomád életmód mellett. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy Róna-Tas Andrásnak a nomadizmusról adott négy ismérve közül kettőben szerepel a ló. Az egyik szerint „a *nagyállattartás* nem jelenti a ló, szarvasmarha, illetve teve többségét, csupán meghatározó voltát”, a másik szerint a nomadizmus „mindig lovas vagy tevés vándorlás”.¹³¹ A fentebbiekben — úgy gondoljuk — nem tettünk egyebet, mint azt bizonyítottuk, hogy a magyarok nagyállattartása eredendően lóartást jelentett, illetve hogy a ló a 10. században meghatározó szerepet játszott, de még a 11–12. században is jelentős helyet foglalt el a magyarság gazdálkodásában. A lovakkal kapcsolatos 10–12. századi adatok áttekintése viszont nem adott biztos fogódzókat az itt másodikként említett ismérv vonatkozásában. Mert igaz ugyan, hogy a magyaroknak e századokban természetesen lovuk volt, de hogy vándoroltak-e a lovakkal, az további vizsgálatot igényel. Az eddig áttekintett anyagból egyedül Bölcs Leónak azon adata vonható ehhez az ismérvhöz, hogy a magyarok „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron”.¹³² A *vándorlás* bizonyítása szempontjából nagy súlyjal esik a latba, hogy milyen lakóhelyeik voltak a magyaroknak, azok mennyire tekinthetők állandónak vagy ideiglenesnek. A következő fejezetben ezt tesszük vizsgálat tárgyává.

IV. A sátor

A honfoglalás körüli évtizedekben meglepően nagyszámú adat szól a magyarok sátrairól. Tekintsük át először ezeket a forráshelyeket!

1. A 10. század elején élt Dzsajháni korábbi írott és szóbeli beszámolóik alapján a 880 körüli magyarságról és a magyarok szállásterületéről arab nyelven útleírást készített. Ez a szöveg elveszett, de több későbbi, arab és perzsa nyelven készült, illetve törökre fordított forrás megőrizte az eredeti híradást. A Dzsajháni-szöveg hagyományból a magyarokkal kapcsolatban sátrakat két szerző említ. Az egyik a 930 körül élt és arabul író Ibn Ruszta; szerinte a magyaroknak „sátraik [boltos jurtaik] vannak”. A másik a 15. századi Sükrullah perzsa nyelvű műve, aki arról tudósít: a magyarok „bárhova is mennek, együtt utaznak egész rakományukkal és raktárukkal, [az uralkodó] kísérőivel és a trónussal, a sátrakkal és az állatokkal”.¹³³ E két, Dzsajhániból merítő szerző azonos tartalmú közlése bizonyossá teszi, hogy a magyarok sátrairól szóló híradás benne volt Dzsajháni elveszett művében.

2. A 10. század elején alkotott Bölcs Leó bizánci császár türk sátrakra vonatkozó passzusát, hogy ti. a magyarok a háború idején „a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében”,¹³⁴ már idéztük, s arra is felhívtuk a figyelmet, hogy a császár éppen e helyütt annyit változtatott Maurikiosz 600 körüli szövegén, hogy a sátrak szó elé beszúrta a türk jelzőt. Igazat kell adnunk Váczy Péternek: Bölcs Leó „az olvasó figyelmét külön még felhívja a közbeszúrt »türk« szócskával: a leírás a türkökre, vagyis a magyarokra vonatkozik”.¹³⁵

3. Az orosz őskrónika (Nyesztor-krónika) a 6406. (vagyis a 898.) év alatt arról tudósít, hogy „vonultak a magyarok Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma magyarnak nevezünk. Megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a kunok”.¹³⁶

4. A 11. század második felében élt Ibn Hajján a magyarok 942. évi Ibériai-félszigeti kalandozásához kapcsolódóan írt — nem tisztázott forrás(ok) alapján — arról, hogy a magyaroknak „nincsenek városaik és házaik. Sátrakban élnek szétszórvva”.¹³⁷

Önmagában feltűnő, hogy forrásszegény korszakban négy forrás szól a magyarok sátrairól. Külön nyomatékosító tényező, hogy e négy kútfő három különböző nyelvű kultúrkörben fogant (arab, bizánci görög és szláv nyelvű), s jelen tudomásunk szerint a két arab forrás is — hasonlóan a többihez — független egymástól. Sokatmondó, hogy e négy szerző különböző területeken mozgó magyarságra utal, és híradásaik különböző időpontokra vonatkoznak. A Dzsajháni-alapszöveg a 880 körül Etelközben élő magyarságról ad képet. Bölcs Leó a magyarokkal kapcsolatos konkrét ismereteit a 895. évi bizánci–bolgár háborúban az ő oldalukon beavatkozó magyarok révén szerezte, hiszen maga utal arra, hogy a magyarok haditaktikáját „meglehető tapasztalásból tanultuk meg, mikor szövetségesként használtuk fel őket a bolgárokkal szemben”.¹³⁸ A kijevi oroszok akkor látták a sátraikkal a város melletti hegyen át vonuló magyarokat, amikor azok 895-ben vagy ezt megelőzően nyugati irányú mozgásuk során elérték a Dnyeper parti települést. Végül Ibn Hajján híre már a Kárpát-medencében, a Duna mellett élő magyarságra vonatkozik, s nyilván a hír végső forrása magyar szóbeli információ, amely azoktól származik, akik részt vettek a hispániai kalandozásban, majd fogságba estek, utóbb pedig áttértek az iszlám hitre, és a córdobai kalifa testőrei közé kerültek. A hírek tehát a 880 tájától 940 körüli időig terjedő több, mint fél évszázadot fogják át, s egyaránt sátras népnek ábrázolják az etelközi, a vándorlásban levő és a Kárpát-medencei magyarságot ezen időhatárok között.

Váczy Péter, aki még nem vonhatta be vizsgálatába az általunk negyedikként említett forrást, az első három kútfő alapján jutott arra a következtetésre: „mindezek alapján nem lehet abban kételkednünk, hogy a magyarok legjellegzetesebb lakása a sátor volt”. Akkor is igaznak kell ezt tekintenünk, még ha a Bölcs Leó említette magyar sátrakat esetleg katonai (és nem lakóhelyként szolgáló) sáturnak is értelmezzük (már amennyire a 9–10. század fordulóján e két fogalom kategorikus szétválasztásának van egyáltalán értelme). Mivel bárki és bárhol is írta le a 880–940 közti időszakban a magyarokat, egyaránt kiemelte sátraikat, Váczy Péter további megállapításának is igazat kell adnunk, jöllehet ennek megtételéhez sem tudta igénybe venni Ibn Hajján híradását. „Véleményünk szerint — írja Váczy — a magyarok sátorozását nem úgy kell érteni, hogy a kibitkát csak ideiglenes pásztorhajlékként használták és a téli időszakban szilárdabb építményekben kerestek menedéket. A kibitka maga volt az állandó szállás”. A kibitka Váczy szerint az eurázsiai steppén a sáturnak igen fejlett fajtája volt, „bármikor szét-szedhető és felállítható, amellet tágas, kellemes, télen-nyáron egyaránt”. Így hát „a magyarok sátra valóban alkalmas volt arra, hogy állandó lakásul szolgáljon”.¹³⁹

Ibn Hajján tudósítása mindenben megerősíti Váczy Péter feltevését, hiszen az arab forrás nyíltan megmondja: a magyaroknak nincsenek városaik, sem házaik, vagyis a sátor, amelyet szétszórva állítottak fel, egyetlen és ennél fogva állandóan lakott lakásuk.

A magyar hagyomány két (talán három) helyütt őrizte meg annak emlékét, hogy a honfoglalás utáni évtizedekben a magyarok lakhelye a sátor volt.

5. A 14. századi krónikakompozícióban a gyászmagyarok (vagyis az augsburgi vereség után levágott füllel visszatért hét magyar) mondájában arról olvashatunk: a közösség ítélete szerint ők heten „arra kényszerültek, hogy életük végéig mindig együtt járjanak kéregetve sátorról sátorra (*de thabernaculo in thabernaculum*)”.¹⁴⁰

6. Kézai Simon a 13. század végén arról írt, hogy a honfoglalás után a magyarok bizonyos foglyaikat rabszolgává tették, s azokat „különböző szolgálatok céljából saját sátraik körül (*circa sua tabernacula*) volt szokásuk tartani”.¹⁴¹

7. Amikor Anonymus a magyarokkal azonosnak tekintett szkítákat jellemezte, mondandója lényegét az *Exordia Scythica* című munkából kölcsönözte, amint az alábbi szövegpárhuzam mutatja:

Exordia Scythica:

Non habebant domos, sed tantum tendas (Cod. Bambergensis); nulla domus nisi sola tentoria (Cod. Laurentianus).¹⁴²

Anonymus:

Non enim habebant domos *artificio paratas*, sed tantum temptoria *de filtro parata*.¹⁴³

Vagyis Anonymus szövege magyar fordításban: „Ugyanis nem voltak mesterséggel épült házaik, csupán nemezéből készült sátraik”.¹⁴⁴ Mind Anonymus latin szövegében, mind annak magyar fordításában kurzívan szedettük a névtelen jegyző önálló toldásait. Ezek sorában számunkra a *de filtro parata* (nemezéből készült) szavaknak van jelentőségük, ugyanis azt mutatják: Anonymus, akinek irodalmi ismeretei voltak az *Exordia Scythica*-ban jellemzett szkíták sátrairól, ugyanakkor konkrét tudomással bírt a tekintetben, hogy a magyarok sátrai nemezéből készültek. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy a magyarok egykori (talán nem is túl régi) sátrainak emléke nyert megőrkítést Anonymusnál, mivelhogy — mint Váczy Péter megállapította — a magyarok sátrát, a „kibitkát általában nemez borítja”.¹⁴⁵ Így tehát van alapja annak, hogy Anonymus ezen adatát a 14. századi krónikakompozíció és Kézai fent idézett adatai mellé, a magyar hagyomány sátrakra emlékező vonulatába állítsuk.

Vannak külsőrszági elbeszélő forrásokban adataink arról, hogy a 9–10. századi kalandozó hadjáratokra a magyarok sátrakat vittek magukkal. Tekintsük át ezeket!

8. A 10. század közepén élt Liudprand a magyarok 899. évi itáliai portyája kapcsán tett említést arról, hogy a magyarok a „Brenta folyó mellett felütötték kis sátraikat és ponyváikat (*tentoriolis, immo centonibus*)”.¹⁴⁶ E hírnek az kölcsönöz különös bizalmat, hogy a portyázó magyarok a 899/900. esztendő telét Itáliában töltötték,¹⁴⁷ tehát önmagában hitető erővel bír az a körülmény, hogy az — ugyan nem túlságosan zord — észak-itáliai tél átvészeléséhez ezek a sátrak tettek jó szolgálatot. Ugyancsak Liudprand szól arról, hogy 924-ben a magyarok

az itáliai „Pavia városának falait sánccal vették körül, körös-körül felütve sátraikat (*tentoriis*)”.¹⁴⁸ Mivel Paviát a magyarok márc. 15-én égették fel, igencsak télies időben kellett a Kárpát-medencéből útnak indulniuk.

9. A Szt. Pardus történetéről szóló história 937-re keltezhető híre szerint a szent közbenjárására olyan zavar támadt a zsákmányt szedő és foglyokat ejtő magyarok között, hogy „sátraikban (*in suis tentoriis*) reszkettek.”¹⁴⁹

10. A cambrai-i püspökök történetét feldolgozó munka szerint a magyarok 954-ben Cambrai ostromába belefáradva „a várostól nem messze verték le sátraikat (*tentoriis*)”, pihentek és étkeztek, hogy azután folytassák a próbálkozást a város elpusztítására.¹⁵⁰ Ez évben is korán útra keltek a magyarok, mivel március 1-jén már a Rajnánál álltak, s április 6-án érkeztek Cambrai alá.¹⁵¹

A felsorolt adatok nem hagynak kétséget abban a vonatkozásban, hogy a magyarok írott forrásokban tükröződő legsajátosabb és összbenyomás alapján általánosnak mondható lakhelye a 9. század végétől a 10. század közepéig bizonyosan a sátor volt. Ennek a ténynek a honfoglaló magyarok életmódja szempontjából döntő a jelentősége. A sátor ugyanis a mozgó életforma megfellebbezhetetlen bizonyosága. A rendszeresen mozgásban levő nép nem épít házakat, nem mélyít kunyhókat, vermeket, mert haszontalan erőfíjtés lenne, viszonylag rövid használat után fel kellene adnia. Azért lakik sátrakban, mert az rendkívül gyorsan felszedhető, a vándorlás következő pontján pedig hasonlóan rövid idő alatt felállítható. Egy olyan társadalom esetében, mint a magyar, a kalandozások korában még nem vált szét élesen a lakóhelyként szolgáló és a katonai célra, háborús időkben használt sátor. Nemcsak azért nem, mert mindkét esetben ideiglenes jellegű tartózkodásra szolgált a sátor, ugyanis ha nem voltak háborúban, akkor is gyakorta „szedték a sátorfájukat”,¹⁵² ha éppen hadakoztak, akkor még gyakrabban, hanem azért is, mert a 880–940 közti évtizedekben a szabad magyarok jelentős része szinte többet volt háborúban, mint otthon. A kalandozó hadjáratok 955-ben, illetve 970-ben történő lezárulása, majd a feudális állam kialakulását kísérő jelenségek (területi alapú közigazgatás, a földművelés terjesztése, a tempomhoz kötés kényszere) mind azzal jártak, hogy szűkült a mozgó életmód lehetősége és tere, terjedni kezdett a szilárd, nem mozgatható hajlék. Ebből a szempontból nagyon fontos adatot örököltünk ránk Szent István király 1000 utáni évekből való I. törvénykönyvének egyik cikkelye. Ebben a katona (*miles*) házáról (*domus*) és a népből való (*vulgaris*) *mansiunculájáról* olvashatunk.¹⁵³ Mindkét, valamiféle lakhely értelemben használt szó jelentése vitatott. Ami a *domust* illeti, a magyarországi középlatinság szótára is regisztrálja szűkebb ('épület') és tágabb ('lakás, otthon, lakóhely, szálláshely') értelmét.¹⁵⁴ Még problematikusabb a *mansiuncula* értelme. Nem e sorok írójának feladata állást foglalni abban a kérdésben, hogy a *domus* a felmenő falú, a *mansiuncula* pedig a gödör- vagy veremházat (putrilakást) jelölheti-e.¹⁵⁵ Váczy Péter mindenesetre házként és kalibaként értelmezi e szavakat, s bizonyos abban, hogy nem sátrat jelentenek.¹⁵⁶ Mivel ezt magunk is roppant valószínűnek tartjuk, így számunkra e helyütt elveszti igazi jelentőségét a *mansiuncula* értelmének pontos (?) meghatározása. Ha ugyanis a dekrétum szerzője itt sátrat akart volna mondani, a *tentorium*, a *tabernaculum* és a *papilio* szavak közül válogathatott volna. De mivel nem ezek valamelyikét

használta, a *mansiuncula* szó 'sátor' jelentését kizárhatjuk. Már kevésbé vagyunk abban biztosak, hogy a *domus* szó 'lakóhely, szálláshely' értelme esetén milyen lakó-alkalmatosságot kell elképzelnünk. Váczynek tehát abban is igaza lehet: az István-törvénykönyv „a sátrakat meg sem említi”. Kétségtelen, hogy ez „a lakásviszonyokban bekövetkezett változás” jele,¹⁵⁷ vagyis hogy a 11. század elején már a magyar társadalom egy része bizonyosan nem sátrakban élt. A bármiféle hitványnak minősíthető, de immár szilárd al- vagy felépítményeket természetesen a magyarok maguktól is „feltalálhatták”, de bizonyosra vehető, hogy a honfoglalástól kezdve lak(hat)ott a Kárpát-medencében földet művelő, letelepedett lakosság (onogurok, szlávok), amelynek lakás- és gazdálkodáskultúrája hat(hat)ott a magyarságra.

A lakásviszonyokban a 10–11. század fordulóján már biztosan regisztrálható változás mutatója, hogy a sátor a 11–12. folyamán egyre inkább az ideiglenes szálláshely jellegét öltötte. Említsünk ezzel kapcsolatban néhány adatot!

11. I. László király 1092. évi I. törvénykönyvében azt olvassuk: „Ha valaki vásárnap vásárt ül, amiképpen felállította [sátrát], épp úgy bontsa szét”. Maga a sátor szó nem szerepel a törvénycikk latin szövegében, mindenesetre Szilágyi Loránd idézett értelmezése ellen komoly kifogás nem emelhető.¹⁵⁸

12. Ugyanez a dekrétum mondotta ki, hogy „utazás alatti napokon az intenzitasetet szabad legyen sátorban (*in tentorio*) végezni”.¹⁵⁹

13. Lényegében ez utóbbi rendelkezést részletezte Kálmán király első törvénykönyvének egyik paragrafusa: „A misét csakis felszentelt helyeken lehessen tartani s másutt csakis valamely kényszerítő ok esetén, de ilyenkor is [csak] sátorban (*in tentorio*) vagy valamely tiszta helyen; de csupán út vagy utazás alkalmával engedtessek meg ez a szükség[megoldás], nem pedig a vadászat kedvéért”.¹⁶⁰

14. A 14. századi krónikakompozíció szól arról, hogy amikor II. Béla király 1132-ben a Borisz trónkövetelőt támogató lengyelek ellen vonult, „főembereivel és vitézeivel a sátorban (*in papilione*) üldögélt”.¹⁶¹

15. Már idéztük Kinnamos azon hírét, hogy 1167-ben a bizánciak támadásának hírére a magyarok felpattantak „a sátrak előtt álló” lovakra.¹⁶²

A fenti adatok (a 11–15. szám alattiak) azt bizonyítják, hogy a 11–12. században sátrakat állítottak katonai akciók, háborúk, vásárok alkalmából, úton való misézés céljából és bizonyonnyal vadászatokon. Nyilván ezen alkalmak nem nyújtanak lehetőséget arra, hogy a sátrak emlegetéséből az életmódra nézve megszevezető következtetéseket vonjunk le. Miután a megszülető településeken kezdett gyökeret verni a szilárd, nem mozdítható ház, a sátor használata egyre inkább azon esetekre korlátozódott, amikor az alkalmilag történő mozgás, az ideiglenes állapot kívánta meg ezen védettséget nyújtó, de könnyen mozgatható lakhely felállítását.

Vajon vannak-e a kalandozások lezárultát követően olyan adatok, amelyek tanúsága szerint a sátrak szereplése nem ilyen jellegű tevékenységekkel kapcsolatos, hanem mindennapos használatra utal, tehát említésük az életmódra nézve komoly következtetések levonására nyújt lehetőséget? Előre kell bocsátanunk, szó nem lehet a 11. század elejét követően a sátor mint emberi lakhely kizáró-

lagosságáról, hiszen — mint már említettük — *domusok* és *mansiunculák* Szent István I. törvénykönyvében szerepelnek, továbbá mind sűrűbben fordulnak elő *domusok* a későbbi évtizedek törvénszövegeiben, elbeszélő forrásaiban és okleveleiben.¹⁶³ Úgy tűnik, négy (vagy öt) olyan forráshely áll rendelkezésünkre annak igazolására, hogy a sátor a 11–12. (13.) században is szerepet játszott a mindennapok lakáskultúrájában, tehát életmódot befolyásoló tényező volt. Következzenek az erre utaló adatok!

16. I. László I. törvénykönyve szerint: „Ha pedig mégtörténik, hogy valamely apát vagy szerzetes a király udvarába megy, a királynak az üdvözlésére ne az Isten egyházában járuljon, hanem miután kiment az egyházból, a házban vagy a sátorban (*in domo vel tentorio*) üdvözlje őt”.¹⁶⁴

17. Az 1100 körüli első esztergomi zsinat határozatainak egyik cikkelye kimondja: „Senki se merészeljen egyházon kívül, sátorban vagy valamely házban (*in tentorio vel in aliqua domo*) misét mondani vagy hallgatni, csupán a király vagy a püspök és azok az ispánok és apátok, akik olyan sátorral (*tentorium*) vagy ehhez hasonlóval rendelkeznek, ami kizárólag istentisztelet céljára készült, és ezt is csak olyankor [legyen szabad], amikor úton vannak”.¹⁶⁵

18. Freisingi Ottó püspök, aki 1147-ben a második keresztes hadjárat alkalmával vonult át Magyarországon (még pontosabban: a Dunántúlon), benyomásait ekként örökítette meg: a magyarság „a barbár nép szokása következtében kevés kőépitménnyel és házzal (*menium vel aedium*) díszeskedik Mivel a falvakban és helységekben [városokban: *oppidis*] igen silány, azaz csak nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből való lakásaik vannak, azért az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban (*papiliones*) laknak”.¹⁶⁶

19. Valószínűleg csak közvetett módon vonható a sátor mint általános lakhely magyarországi utótörténetéhez a következő adat. A harmadik keresztes hadjárat idején, 1189-ben Magyarországon átvonult Lübecki Arnold a szemtanú hitellességével írta le, hogy Capet Margit, III. Béla magyar király felesége Barbarossa Frigyes német-római császárnak „ajándékozott egy pompás sátorlakot (*tentorium optimum et domum*), amelyet felülről teljes szélében és hosszában skarlátszínű szőnyeg borított, egy nagy értékű takaróval díszített ágynakpárkossal, valamint egy elefántcsontszéket párnával, melyet az ágy elé állítottak. Ezek olyannyira ékes mívűek voltak, hogy azt a jelen szegényes írás nem is képes kifejezni. S nehogy valamiféle kigondolható gyönyörűség is hiányozzék: egy picit, fehér vadászkutya is futkározott a szőnyegen.”¹⁶⁷

20. Pauler Gyula Spalatói Tamásnak azon megjegyzését, hogy az 1241. évi tatárjárás előestéjén a magyar ifjak „minden idejüket árnyas ligetekben és kies réteken töltötték feleségükkel”,¹⁶⁸ a sátorozásra vonatkoztatja,¹⁶⁹ ám e nézetét aligha oszthatjuk.

Az általunk 16–20. sorszám alatt közölt adatokat abból a szempontból kell viallatozóra fogunk, hogy ezek az élő avagy — Szabó István kifejezését használva — már a „sorvadó nomádság” jelei.¹⁷⁰ Amikor 1092-ben arról olvasunk, hogy a király székhelyén tartózkodó apát vagy szerzetes az uralkodót ne a templomban köszöntse, hanem a házban vagy a sátorban, világos tanújelét kapjuk annak, hogy a királyi székhelyen (tartózkodási helyen) a szilárd ház mellett ott állt a sátor.

Pontosan tükörképe ez a Freisingi Ottó által leírt képnek: a falusi (sőt talán a városi) lakosság igen szerény házai *mellett* ott a sátor, amely hónapokon át állandó lakhelyként szolgált. Talán közvetve van mód annak bizonyítására, hogy a 11–12. századi magyarországi „városokban” sátrak (még ha döntően vásári sátrak is) álltak. Amikor Abu-Hámid az 1150-es évek elején Magyarországon járt, az a benyomása alakult ki az összesen 78 itteni városról — amelyek közül azonban csak négyben járt —, hogy „mindegyike olyan, mint Iszfahán vagy Bagdad”.¹⁷¹ Ezen adat, valamint több más megfontolás alapján Fügedi Erik szerint a 11–12. századi magyarországi városokat „ázsiai (nomád) típusú városoknak kell minősítenünk”.¹⁷²

Nagy fontossága van az esztergomi zsinat egyik cikkelyében említett sátornak. Itt csak felületes szemlélő gondolhat teljes azonosságra I. László I. törvénykönyvének néhány évvel korábbi intézkedésével, amely utazás alatt engedélyezte a sátorban történő misézést. Az esztergomi zsinat paragrafusa viszont ennek éppen a fordítottját mondja ki, azt, hogy tilos istentisztelet végzése templomon kívül, vagyis sátorban és házban. E megfogalmazás szerint a sátor és a ház az emberi lakhely kétféle típusa, ékes bizonyossága annak: 1100 táján még oly sok sátor állt Magyarországon, hogy a misézés tilalmát nemcsak a házra, de a sátorra (sőt a sorrend alapján: a sátorra és a házra) is ki kellett mondani. Ez az adat hitelesíti Freisingi Ottó összbenyomáson alapuló közlését a nagyszámú és hónapokon át ténylegesen lakott sátrakról (nagy számról azért kell beszélnünk, mert ha alig néhányat vagy néhány tucatnyit látott volna a püspök, bizonyára nem terjesztette volna ki ezen impresszióját az egész magyarságra, amint hogy világosan különbséget tett a házak között is, megjegyezve: általános a nádból, ritka a fából, egészen ritka a kőből való otthon).

Freisingi Ottó összbenyomáson (még hozzá a szemtanú dunántúli tapasztalatokat összegző benyomásán) alapuló leírása kulcskérdése a nomadizmus 11–12. századi megítélésének. A hagyományos felfogás Váczy Péter tolmácsolásában akként hangzik: „tehát sátoroztunk [ti. a magyarok] nyáron és ősszel, ami nomadizálás jele. Az adat roppant fontosságú, mert még a 12. század közepén is igazolja a legeltető pásztorkodás életformájának fennmaradását”.¹⁷³ Ottó adatának újszerű értelmezését adta Szabó István. Érvelése ekként hangzik: „A püspök valóban láthatott útjában a legelő nyájak körül pásztorenyhelyeket és sátrakat. De ha arról értesült volna, hogy a magyar falvak népe tavasszal teljes szálláscserét hajt végre, ezt a számára újszerű és meglepő jelenséget minden bizonnyal világosan ki is fejezte volna. Feljegyzése azonban nem szól ilyen cseréről, s emlékezve a már földet művelő, egyben faluhatárok közé szorult s már állandóan lakott falvakban élő baskíroknak és más nomádoknak ama szokására, hogy tavasszal a téli szállás házai mellett — tehát benn a faluban — sátrakat vernek s itt laknak, míg a hideg vissza nem kényszeríti őket a házakba, a püspök szavai alapján aligha szabad egyébre, mint a fenti baskír-féle sátorozásra gondolni. Vagyis a nyári-őszi időszakban a magyarok is a falubeli ház mellett — mintegy annak udvarán — sátrakat ütöttek fel! A püspök mondatának formai elemzése is erre enged következtetni: a mondat azzal kezdődik, hogy a »falvakban és városokban« (oppidum) hitványak a magyarok házai, s ezért sátrakban laknak, viszont a mondat elején

megjelölt szintér (falú, város) nem változik a ház és a nyári sátor szembeállításkor sem. Ha a püspök azt tapasztalta volna — éppen a nyári legeltető évad közepén —, hogy a falu népe elhagyta a falvakat s kinn a mezőn ütötte fel a sátraikat, igen könnyen valóságossá és egyben képszerűbbé tehetné volna leírásában a meglepő tényt: egész nyáron át és ősszel a *mezőn* sátrakban laknak. Ez azonban elmaradt, s mint láttuk, az ilyen tömeges kiköltözés, a teljes évszakos szállásváltás a 12. században a magyarok gazdálkodásával és településrendszerével már nem is volna összeegyeztethető: a falvak már állandóan lakottak voltak. Mind a falvak állandóan lakott voltát kifejező törvényekből és okleveles forrásokból, mind a püspök szövegezéséből arra kell következtetni, hogy a sátrak, amelyekben a püspök nyáron és ősszel látta a magyarokat, benn a falvakban voltak. A látvány meglepő volt számára, s érdemesnek is találta a feljegyzésre, mintegy a magyar falu sajátos képét óhajtva vele megörökíteni. Miként az állandó letelepedés felé haladó, valójában már falvakban lakó baskírok és egyes kirgiz törzsek, a tavaszi zsendítő meleg megjöttével, a magyarok is a felszabadulás és a megújulás boldog érzésével cserélhették fel szűkös, szegényes, fülledt, füstös levegőjű és tisztátalan házépítményeiket a levegős sátorral. Ha már munkájuk a faluhoz kötötte őket, sátoroztak a faluban, hiszen meg is voltak még sátorkészsegeik. A magyaroknak ez a falubeli nyári-őszi sátorozása azonban már nem tarthatott sokáig Ottó püspök után más idegen utazó nem szól már a magyarok sátrairól”.¹⁷⁴ Györffy György azzal próbálta Ottó püspök adatának élet elvenni, hogy „Magyarországon a 12. század elejéig az oklevelek közel 100 állandó település nevét jegyezték fel, és egyetlen okleveles adat sincs sátorban lakó, nomadizáló lakosságra”, illetve hogy „Ottó magyarországi útja felerészben besenyő falvak mellett vezetett el”.¹⁷⁵

Kezdjük megjegyzéseinket Szabó István érveivel! Igaztalan Ottót megvádolni azzal, hogy nem világosan fejezett ki olyasmit, amit valószínűleg maga sem értett. A német főpap nem az okokat nyomozta, hanem a látott, tapasztalt jelenségeket írta le. Ebből a szempontból két körülmény fontos: leírta azt, hogy a magyarok lakhelyei falvakban és városokban egyaránt hitványak, továbbá azt, hogy az *egész* nyarat és az őszt sátrakban élve töltik, s a két tapasztalati tény — mint német ember számára szokatlan jelenség — között oksági viszonyt állapított meg: azért élnek hónapokat sátorban, mert lakáskultúrájuk fejletlen. Való igaz, nem írta le azt, hogy a sátrak a *mezőn* állnak, de ugyanakkor azt sem írta le, hogy a sátrak körül állatok legelnek. Freisingi Ottó silány lakhelyeket látott, továbbá — mert nyári időben (1147. június 8-a után)¹⁷⁶ vonult át a Dunántúlon — sátrakat. A 12. századi faluképet és falusűrűséget figyelembe véve meglehetősen nehéz dolga is lett volna a püspöknek megmondania, hogy a sátrak a falvakon belül vagy a falvakon kívül helyezkedtek el. Az Árpád-kor kései szakaszára érvényes megállapítás szerint a falvakban a házak egymástól viszonylag nagy távolságra (szélső értékben akár 100 m-re) is állhattak egymástól, a falvak egymástól való távolsága 1500–3000 méter volt.¹⁷⁷ A házak tehát messze, a falvak meg közel voltak egymáshoz. Ilyen viszonyok közepette még egy, a kérdésre kifejezetten ügyelő utazó is nehezen tudott volna szabatos meghatározást adni a sátrak helyét illetően. Indokolatlan továbbá Szabónak arra hivatkoznia, hogy a teljes szálláscserét Ottónak feltétlenül le kellett volna írnia. Mivel Ottó akkor vonult át a Dunántúlon,

amikor a sátrakba való kiköltözés már megtörtént, így figyelmét nem a költözés (a szálláscsere) kötötte le, hanem az ennek nyomán előállt, számára teljesen szokatlan helyzet. Különben is a maga módján a főpap eléggé világosan fogalmazott: meg tudta azt állapítani, hogy a magyarok nyáron és ősszel sátrakban élnek. Ez közvetve annak megállapítását is jelenti, hogy a házak — a silány, a hitvány lakhelyek — nyáron és ősszel lakatlanok. Ha a sátor rendre közvetlenül a ház közelében állott volna, kevésbé tudott volna egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy nyáron és ősszel hol laknak a magyarok: a házakban-e avagy a házak tőszomszédságában levő sátrakban. Azt, hogy a sátrak szolgálták a nyári-őszi hónapokban lakhelyül, csak akkor lehetett nagy biztonsággal leírni, ha a ház és a sátor általában nem egymás közvetlen közelében feküdt. Szabó okfejtése a 18–19. századi baskír és kirgiz analógia vonatkozásában kiválóan mutatja az analógia mint kutatási módszer korlátait. Azzal a ténnyel, hogy az újkori, „már földet művelő, egyben faluhatárok közé szorult s már állandóan lakott falvakban élő baskírok”¹⁷⁸ sátorozásához hasonlítja a 12. századi magyarok — egyébként ismeretlen indítékú — sátorozását, voltaképpen nemcsak a magyarok sátorozására lel (vitatható értékű) magyarázatot, hanem egyúttal — az analógia okán — a 12. századi magyarokat is besorozza a már földet művelő, faluhatárok között, állandóan lakott falvakban élő népek közé. Azzal bizonyít voltaképpen, amit bizonyítani kellett volna. Hogy elégséges premissza hiánya esetén mennyire veszélyes eszköz az analógia, arra legyen szabad egyetlen esetet említenünk. Ha a 12. századi magyarokat a 9–10. századi kazár főváros és egy másik kazár város népéhez hasonlítanánk, akkor a 12. századi magyarokra is azt tekintenénk érvényesnek, amit Ibn Ruszta évszázadokkal korábban e kazár főváros népességéről leírt: „A főváros népe télen ebben a két városban lakik. Amikor pedig eljönnek a tavaszi napok, kimennek a pusztaságba, és egészen a tél beálltáig ott maradnak”.¹⁷⁹ Állatokról itt sincs szó, pedig aligha kérdéses, hogy állataikkal vonultak ki a kazárok a mezőkre. De mivel túlságosan kevés a támpont (és túlságosan nagy az idő- és térbeli távolság) ahhoz, hogy a 9–10. század kazár városlakóit és a 12. századi Magyarország város- és falulakóit szoros párhuzamba állítsuk, hasonlóan (vagy még inkább) nem tehetjük ezt meg a 18–19. századi baskírokkal és kirgizekkel, illetve a 12. századi magyarokkal sem. Freisingi Ottó adatát tehát nem analógia segítségével, hanem önmagában, illetve a magyar fejlődésmenetbe ágyazottan kell értékelnünk.

El kell ismernünk, önmagában az Ottó-féle adat nem nyújt perdöntő érvet a tekintetben, hogy hol álltak a magyarok sátrai a nyári és őszi hónapokban. Nem szabad kizártnak tartanunk, hogy álltak az egymástól távolabbra eső házak udvarán is (amiként a magyar királyi székhely sátra — vagy sátrai — nyilván a királyi rezidencián belül, a palota közelében feküdhettek — feküdhettek —), de állhattak — talán többségükben — a falvakon kívül is. A lényeg itt az, hogy — Szabó István szavával élve — „sátorkésztségeik”¹⁸⁰ még a 12. század közepén is megvoltak. Nem volt tehát túl távoli az az idő, amikor a magyarok kizárólagos lakhelye a sátor volt. Fentebbi adataink azt bizonyítják, hogy Ottó sátor-adata nem áll egymagában a 11–12. század forrásaiban. Való igaz, hogy az oklevelek nem említenek e századokban sátrakat, de a törvényszövegekben többször is

bukkantunk ilyenek nyomára. Ami pedig Győrffy azon érvét jelenti, hogy Kálmán király koráig 100 állandó település nevét jegyezték fel az oklevelek, más minőséget, más dimenziót jelent. Állandónak tekinthetők e települések abban a vonatkozásban, hogy nevük állandó volt, olykor napjainkig megőrződött. Am azt soha senki nem igazolta — mert nem is igazolhatta —, hogy az év minden napján változatlan 100 %-os lélekszám mellett lakott volt. De ez inkább csak elméleti (bizonyításmódszertani) ellenvetés. Sokkal súlyosabban esik a latba annak ismerete, hogy az oklevelek döntően egyházi (vagy egyházi tulajdonba került) falvakat emlegetnek a 11. században. A kényszer, a szigor itt — főleg a 11. század második felére, amikor adataink nagyobbik része vonatkozik — megte(het)tte a magáét. Kevésbé valószínű, hogy innen már ekkor jelentős számban nomadizálásra a mezőre vonulhattak volna. Annál kevésbé teheték ezt meg, mert nem voltak szabadok (hanem valamilyen szinten és mértékben egyházi szolgák), és egyáltalán nem biztos, hogy voltak lovaik, amelyeknek a kedvéért — mert hiszen mi másért — ki kellett volna menniük a legelőkre. Az oklevelek adatai más dimenziót tükröznek, más minőséget, az elbeszélő források és törvénykönyvek adatai pedig ismét más dimenziót. A két dimenziót, a két minőséget egymással felcserélni, az egyik koordinátái helyett a másiknak a koordinátáival érvelni súlyos tévedés. Világosan kell mindebből következnie annak, hogy sátraik a 11–12. század folyamán azoknak a nagyszámú lóállománnyal rendelkező, kizárólag (vagy döntően) szabad jogállású embereknek, illetve e szabadokból álló közösségeknek voltak, akik és amelyek éppen nem szerepelnek az oklevelekben sem a 11. században, sem még a következő évszázadban sem. Sőt: nem kevés olyan része van a Kárpát-medencének, ahol írott források a 14–15. századig alig-alig vannak, a régészeti terepbejárások eredményei viszont sok település létét valószínűsítették. Blazovich László kutatásai alapján a Körös–Tisza–Maros köze folyóktól távolabbi vidékeit hozhatjuk fel erre példának.¹⁸¹ Persze, a mi bevallottan és kizárólagosan írott forrásokra építő dolgozatunk most nem kísérheti nyomon az ezekből a megállapításokból adódó komplex (régészeti, történeti stb.) eredményeket, hanem továbbra is az írott kútfők talaján maradványként kell hangsúlyoznunk az (elvileg az) ország egészére vonatkozó érvényű törvénykönyvek (és az összbenyomások alapján nagy tájakat átfogó elbeszélő források), valamint a csak egy kis területet (a birtokot, a megszervezett gazdaságot) tükröző oklevelek különbségeit. A 11. század végére már megszervezett, a feudális gazdaság rendszerébe bevont birtokokon egészen más viszonyok uralkodtak, mint a kizárólag a távoli uralkodótól függő szabadok közösségeiben. Nehéz szabadulni attól a — bizonyos mértékig szükségszerűen sántító — hasonlattól: e szabadok 11–12. századi gazdaságáról éppen olyan keveset tudunk, mint a 13. század elején királyi szervienseként feltűnő szabadok 11–12. századi társadalmi előzményeiről. Ők azok, akikről e századokban legfeljebb a törvények szólnak, az oklevelek — amelyeknek érvényességén, hatókörén kívül estek — úgyszólván soha. Így tehát az is világos, hogy a nomadizmus meglétében vagy éppen hiányában nem csupán regionális különbségeknek kell lenniük, hanem etnikai és társadalmi (a feudális birtokhoz tartozást tükröző) különbségeknek is. Lehet, hogy Ottó püspök besenyő „falvakon” ment keresztül (bár hogy az általa érintett „falvak” fele besenyő etnikumú lett volna, aligha hihető), de az biztos,

hogy a Györffy-féle „döntő” érv, miszerint „a 12. század elejéig az oklevelek közel 100 állandó település nevét jegyezték fel, és egyetlen okleveles adat sincs sátorban lakó, nomadizáló lakosságra”,¹⁸² úgyszólván semmit nem bizonyít a nomadizmus magyarországi meglétét vagy hiányát illetően. Legfeljebb annyit valószínűsít, hogy a nomadizmus továbbélő hagyományát nem az egyházi birtok szolgáskorba taszított, lovaitól megfosztott népessége körében kell keresnünk, amit egyébként is gyanítottunk.

Mi, akik e tanulmányunkban a honfoglaló magyarság életmódját tettük vizsgálat tárgyává, kevés kétséget táplálunk abban a vonatkozásban, hogy Freisingi Ottó 1147 nyarára vonatkozó leírása — az előtte sorjázó, fentebb általunk elősorolt adatokkal együtt — annyit mindenképpen bizonyít: a sátras életmódnak komoly erőtartálékai voltak ekkor, a szilárd, bár zömmel hitvány anyagú ház mellett fontos szerepet játszott még a 12. század közepén is a sátor. Nem kétséges, hogy a sátor szerepe a keresztény monarchia megalkotása, a földművelésre való áttérés késztetése, a feudális birtoktípusok megjelenése következtében fokozatosan csökkent. A sátor 10. század első felében élvezett kitüntetett — nyugodtan mondhatjuk az írott források alapján: monopol — helyzete két évszázad múltán ugyan megszűnt, osztozni kényszerült a házzal, de maga a sátor nem vesztette el jelentőségét. A sátor ugyanis — eredendően — nem a szűkös, füstös veremházból való kitörés eszköze volt (ezt majd a többosztatú, felmenő falú ház képviseli), hanem egy életforma megtestesítője, a nagyállattartáson alapuló legelőváltó és vándorló életmódé.

V. Legelőváltás és vándorlás

Fentebb már idéztük Róna-Tas András meghatározását, miszerint „a legelőváltás szükségszerűen együtt jár vándorlással. Vándorláson a lakóhely rendszeres változtatását értjük A nomadizmus mindig lovas vagy tevév vándorlás”.¹⁸³ A folyamat kiindulópontja a magyarság esetében a ló, amely enni kér. A lovat legelőre kell hajtani, s mivel a legelőt az állat egy idő után kimeríti, új legelőre kell vinni, azaz legelőt kell váltani. Az embernek együtt kell mennie az állattal. Erre szolgál a sátor, amellyel gyorsan lehet követni a legelőváltás egymásutánjait. Akinek sátra van, az legalábbis az év egyik felét változó helyszíneken abban tölti. Döntő szempont, hogy mikor érkezik el a nagyállattartó népesség arra a szintre, amikor az év másik felében már mindig ugyanarra a helyre tér meg, s ennél fogva ott az állandóság miatt lehetősége nyílik szilárd lakhely felépítésére is.

Tekintsük át azokat az adatokat, amelyek a honfoglalás időszakában a legelőváltás és a vándorlás fogalomkörébe vonhatók!

1. A 880 körüli időket tükröző Dzsajháni-hagyományból két kivonatoló tudósítása vonható ide. Ibn Ruszta szerint a magyaroknak „sátraik [boltos jurtjaik] vannak, és együtt vonulnak a sarjadó füvel és a zöld vegetációval Lakhelyeik két folyó között vannak. Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Ott marad télire és halászik”. Sükrullah szerint „bárhova is mennek, együtt utaznak egész rakományukkal és

raktárakkal, [az uralkodó] kísérelével és a trónussal, a sátrakkal és az állatokkal”.¹⁸⁴

2. Bölcs Leó 10. század eleji híre szerint a magyarok „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron”.¹⁸⁵

3. A Nyesztor-krónika 6408. (898.) évi híre szerint „vonultak a magyarok Kijev mellett a hegyen keresztül. Megérkezvén a Dnyeperhez, megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a kunok”.¹⁸⁶

Az idézett három forrás közül az orosz őskrónika híre nagy valószínűséggel a lakóhely körzetének megváltoztatására (a magyarság áttelepülésére) mutat, ellenben a Dzsajháni-hagyomány híre egyértelműen bizonyítja a lótarató legelőváltást, Bölcs Leóé is — annak ismeretében, hogy a magyarok ekkor sátrakban éltek — ugyanígy értelmezhető. Váczy Péter megfogalmazása szerint Bölcs Leónál „a »téli-nyáron« való legeltetés emlegetése minden kételyt eloszlat afelől, hogy a magyarok életét — még a honfoglalás idején is — a rideg pásztorkodás szabta meg”, s hasonlóan „a mohamedán írók által felhasznált arab alapszöveg a zöld legelőn való vándor pásztorkodást írta le”.¹⁸⁷

A kérdés veleje természetesen az: a magyarok rendszeresen ugyanazokra a folyó menti téli szállásokra tértek-e meg, azaz kialakult-e már a téli szállás állandósága? Szabó István úgy vélte: a Dzsajháni-hagyományt fenntartó szerzők szövegéből ez nem derül ki, de mivel Ibn Ruzsza a magyarok sok szántóföldjéről ír, amit Szabó úgy értelmez: „a földművelés ebben az értelemben [sokfelé vetettek a magyarok kicsiny táblákat] eléggé általános lehetett a magyar törzsek között”, vagyis „a magyarokat tehát már vetéseik betakarítása is rendszeresen ugyanazokra a téli szállásokra hívta vissza. A téli szállásnak volt már bizonyos kötöttsége, mondhatjuk: faluszerűsége”. Bár Szabó regisztrálta, hogy ezzel a feltevéssel ellentmondásban van Bölcs Leó híre arról, miszerint a magyarok „szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron”, ezt azonban nem ítélte tényleges ellentmondásnak. Egyfelől a téli szállásokon lakó nomádok is legeltették állataikat, másfelől pedig téli szállásaik a baskírok módjára „nemzetségi-nagycsaládi csoportok szerint tagolódtak”, márpedig „a 10–11. századi — már magyarországi — települések és temetők, melyeket a régészek feltártak, a téli szállásoknak elég világosan ilyen nagyfokú tagoltságáról tanúskodnak”. Szabó végső megállapítása szerint „Leó császár leírásából tehát végül sem lehet olyan messzemenő következtetést levonni, mintha a magyarok a honfoglalás korában télen-nyáron barangoló életmódot folytattak volna”.¹⁸⁸

Szabó István hosszabban idézett okfejtése jól mutatja, hogy a preconcepció (annak bizonyítása, illetve bizonyítási kísérlete, hogy a közhiedelemmel ellentétben mennyire előrehaladt a magyarok letelepedettsége), illetve az analógia (a baskír példa) és a komplex módszer felületes alkalmazása (hogy ti. a 10–11. századi Kárpát-medencei települések és temetők régészeti adataiból következett vissza a 9. századi magyar településrendre) mily ellentmondásba visz az egyértelműen valló írott forrásokkal. Mindenekelőtt fontos hangoztatni azt, amit a magyar (ős)történeti kutatás kevésbé érvényesített eddigelé: a földművelés és a nomád életmód nem egymást kizáró fogalmak, a kezdetleges földművelés (takarmánygazdálkodás) és a téli szállás ugyanakkor nem egymást minden esetben

feltételező fogalmak. „Néprajzi leírásokból tudjuk, hogy a legeltetés ellenére a nomád népek is gyűjtenek kevés szénát a jurtnál tartott fiatal állat megsegítése végett”.¹⁸⁹ Róna-Tas András elvi síkon szögezte le, hogy a nagyobb mobilitás „visszahatott a földművelésre is, és tovább csökkentette annak jelentőségét. Egyúttal a nem téli szállásokon folyó földművelés jelentősége relatíve nőtt a téli szálláson folyó földműveléssel szemben, ugyanis lehetővé vált más földműves kultúrák elérése, katonai »meglátogatása«”.¹⁹⁰ E megállapítás illusztrációja lehet a mohamedán kútfők közül Ibn Ruszta azon megjegyzése, hogy a magyarok „súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki” az általuk állandóan legyőzött szlávokra.¹⁹¹ A magyarok sok szántóföldre és a szlávokra kivetett élelmiszeradó közti korrelációt Szabó István érdemben nem vizsgálta, megelégedett annak leszögezésével: „Más dolog azonban a magyarok »sok vetése«, s megint más a szlávoktól szedett »terményadó«”.¹⁹² Holott Szabó Istvánnak éppen arra kellett volna figyelnie, hogy a magyarok sok vetése kevés élelmiszert eredményezett, hiszen ellenkező esetben nem kellett volna súlyos (tehát nagy mennyiségre rúgó) élelmiszer-adókat kivetniük a szlávokra. A földművelés tehát éppen olyan alárendelt, kiegészítő (döntően az állatok takarmányozását szolgáló) tevékenység volt a nyári időben, mint a halászat a folyók mellett a téli időben. S hogy a nomádok nyáron — legeltetés közben — földműveléssel is foglalkoztak, éppen Szabó Istvánnak kellett volna a magyarokkal kapcsolatban érvényesítenie, hiszen ő idézte az Altaj vidéki kirgizek 1870-es évekbeli helyzetéről O. Finsch német utazó leírását, aki szerint a kirgizek „április végén vagy május elején elmentek nyájaikkal a hegyekbe. Először a folyóvölgyeket keresték fel, itt elvetették a kevés gabonát, majd az előhegyekbe, a forró idő bekövetkeztekor pedig a hóhatár alatt a magashegyi gazdag legelőkre mentek, július végén vagy augusztus elején vonultak le aratni, s késő ősszel tértek téli szállásaikra”. Földművelésük azonban nem volt jelentékeny, a kirgiz családoknak még 10 %-a sem művelt földet.¹⁹³ A magyarok sok szántóföldjére vonatkozó Ibn Ruszta-i kitétel — amely a 11. század elejéig a magyarok egyetlen, földművelésre vonatkozó adata lehet (de nem feltétlenül az, hiszen a szöveg csak a magyarok szántóföldjeiről szól, de arról nem, hogy azt ténylegesen magyarok is művelték és nem foglyaik — nem lehet igazolni az állandó (már majdnem falu jellegű) téli szállás létét. Különben is Ibn Ruszta szövege — legalábbis Czeglédy Károly magyar fordításában — azt a benyomást kelti: esetleges volt, hogy melyik magyar csoport melyik folyóhoz tért telelésre („Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van”¹⁹⁴). A magyaroknak tehát szükségszerűen voltak 880 táján téli szállásaik (hiszen valahol itatni kellett lovaikat), de ezek nagy valószínűséggel nem állandóan ugyanazt a helyet jelentették, hanem esetlegesek, évenként vagy néhány évenként változók voltak, attól függően, hogy merre vitte őket a „sarjadó fű és a zöld vegetáció”¹⁹⁵ követése a tavasztól ősziig terjedő időszakban. Egy, folyókkal szabdaltnak területén (amilyen Etelköz és a Kárpát-medence is) az őszi helyzetnek megfelelően mindig a legközelebbi folyóhoz vonultak telelésre.

Nem érthetünk egyet Szabónak a Bölcs Leó-i passzus imént idézett értelmezésével sem. Szabó elismeri: „Ez a leírás nem szól téli szállásokról. Annak alapján folyton barangoló, megállás nélkül legeltető, tehát teljesen nomádnak

vélnék a magyarokat”.¹⁹⁶ Azok a fentebb idézett „érvek” azonban, amelyeket Szabó a forrás másként való értelmezésére előhozott, nem bizonyulnak valóságos érveknek. Azzal a megállapítással, hogy a téli szállásokon élők is legeltették állataikat, nem lehet cáfolni Bölcs Leót, hiszen a császár nem ennek az ellenkezőjét, hanem éppen ezt mondta, azt ugyanis, hogy a magyarok „folyvást, télenyáron” legeltetik lovaikat, méghozzá törzsek és nemzetségek szerint *szétszéledve* (a szónak a következők során lesz némi jelentősége). Még „rosszabb” Szabó azon „érve”, amely a 10–11. századi, régészek által feltárt településekre és temetőkre utal, amelyek szerint a magyarok téli szállásai nemzetségi-nagycsaládi csoportok szerint tagolódtak. Az igazi probléma itt a visszakövetkeztetés jogosulatlanságával van, hiszen ha a 12. századból következtetünk vissza az etelközi állapotokra, már nem is állandó téli szállásokat, hanem szilárd határu, házakkal ellátott falvakat vetítünk vissza a 9. századba. El kell fogadnunk a tényt ténynek: Bölcs Leónak a magyarok legelőváltó életmódjáról leírt szavai nem adnak jogosultságot *állandó* téli szállás feltételezésére. Úgy tűnik tehát: az egymástól független két kútfő, a 880 körüli viszonyokat tükröző mohamedán alapforrás és a két évtizeddel későbbi (honfoglalás kori) állapotokat megörökítő Bölcs Leó egyike sem szól állandó, faluszerű téli szállásról, viszont mindkettő egyértelműen vall legelőváltó életmódról (amelyben természetesen van nyári szállás és téli szállás — ez utóbbi létét a Dzsajháni-hagyomány vitán felül állóan igazolja —). Ebből következően a 880–905 körüli idők magyarjai a nyarat a ki nem száradó legelőkön, a telet a folyók mellett töltötték, de nem állandóan ugyanazon folyó ugyanazon partszakaszán. Sajnos, nem tudjuk megmondani, hogy az állandóan változó nyári és a hasonlóan állandóan változó téli szállás mekkora távolságra esett egymástól, azaz mekkora volt az évente megtett út hossza. Erős kétségeink vannak a tekintetben, hogy a 13. századi mongol előkelők sétálóútjai analógiaként komolyan szóba jöhetnek-e az Etelközben élő magyarság esetében. A mongol vezérek téli és nyári szálláshelye között „többnyire nagy távolság van”, és a kettőt összekötő út a mongol kori utazók leírása alapján egy-egy folyó (méghozzá általában észak-déli irányban haladó nagy folyó) egy-egy partján haladt.¹⁹⁷ A Dzsajháni-hagyomány mindenesetre arról tájékoztat bennünket, hogy a magyarok szálláshelyei két nagy folyó (az Atil = Don és a Duna) között vannak, s a tél közeledtekor az éppen közelebbi folyóhoz húzódnak. Ez tehát éppen nem a nagy folyók menti észak-déli lineáris vándorlási típusra mutat, hanem — Róna-Tas tipológiája szerint — a ciklikus vagy a sugaras típusra.¹⁹⁸

Bölcs Leó 905 táján kelt (de a honfoglalás körüli, tehát egy évtizeddel korábbi időre vonatkozó) híre után a következő értékelhető információt Ibn Hajjántól kapjuk a 11. század második feléből ugyan, de 942. évi eseményhez kapcsolódóan. Már idéztük azon közlését, hogy a magyaroknak — akiket nomádnak mond — „nincsenek városaik és házaik. Sátrokban élnek szétszórva”.¹⁹⁹ Ez a tudósítás arra mutat, hogy a 10. század közepén a magyarok nagyobb vagy éppen meghatározó része még olyan legelőváltó rendszerben élt, amelyben nem alakult ki az állandó téli szállás. Úgy véljük, több lehet pusztá véletlennél, hogy egy 7. század eleji kínai feljegyzés egészen hasonlóan emlékezik meg a Kaukázus vidékén lakó töleszeokról: „állandó lakhely nélkül nomád módra, szétszórta vándorolnak a

keleti és nyugati türkök között”.²⁰⁰ A szétszórtan kifejezés, amely Ibn Hajjárnál, valamint (nemzetségek és törzsek szerint) szétszéledve (*diesparmenoi*) alakban Bölcs Leónál is előfordul, a legeltető-vándorló életmódra és a szállás nem állandó voltára utalhat.

Ibn Hajján után újabb fél évszázadot kell várni arra, hogy a magyarok lakóhelyeiről értesüljünk. A bizonytalan keltezésű veszprémvölgyi oklevél görög szövegében (*khória*) éppen úgy, mint pl. a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevelével latin szövegében (*ville*) falvak fordulnak elő.²⁰¹ Ezek a falvak nem feltétlenül azonosak a bennük uralkodó viszonyok tekintetében akár a száz vagy még inkább a 200 évvel későbbi magyarországi falvakkal. Ezt I. István király 1001 táján készült egyik törvénycikke sejteti. Eszerint „a papok pedig és az ispánok hagyják meg az összes *villicus*nak, hogy ezek parancsára vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik”.²⁰² Ez még aligha a későbbi idők individuális faluja, hanem olyan közösség lakhelye, ahol annak tagjai együttesen, közösen táplálják és őrzik a lángot. Mindamellet semmi kétségünk nem lehet a tekintetben, hogy e falvak már állandó települések, nevüket legtöbbször a mai napig őrzik. S amilyen mértékben sikerült a többnyire egyházi — vagy világi magán- — birtokosnak érvényesítenie a maga akaratát a szolgálatára rendelt népek felett, oly mértékben vált lehetetlenné az innen történő elvándorlás (mert hiszen ehhez az egyházi vagy világi magánföldesúrnak alávetett népesség számára sem a kellő szabadság, sem a vándorlásnak értelmet adó állatállomány nem volt már meg). Ennyiben tehát e népek számára megszűnt a téli és nyári szállás értelme (ha ezt megelőzően még volt is), hiszen ez a falu az egyetlen, a kizárólagos, az állandó, mi több: az el nem hagyható lakhely lett számukra. Az egyház számos oklevélben kinyilatkoztatta azt, amit már a talán 10. század végi veszprémvölgyi oklevél megfogalmaz az adományt tevő *Stephanos kralés* (István király) nevében: „De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül úzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére”.²⁰³ Más alkalommal, 1067 körül az egyházat alapító Péter comes előírta: a monostornak adományozott területről „e naptól távozzanak az egyházi famílián kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak”.²⁰⁴ A 11. század folyamán a szolgává vált elemek az egyházi (világi magán-) birtokokon éltek, ők már nem rendelkeztek lóval, nincs sátruk, nem nomadizáltak. A 11. századi oklevelek róluk szólnak, érthető hát, ha azokban nincs szó mindezekről. A szabadokat, akik továbbra is szabadok akartak lenni (és — egyelőre — szabadnak maradni képesek voltak), kiűzték az (egyházi) birtokokról; ők azok, akiknek lovuk (lovaik) vannak, ők rendelkeznek sátorral, ők azok, akik a 11. század végi, 12. század eleji törvényekben szerepelnek. A legelőváltó-vándorló életmód nyomait e forrástípusban kell keresnünk, azon szabadok körében, akik mozgékonyságuknak már azzal is tanúbizonyságát adták, hogy elhagyták az egyházivá vált birtokokat, hogy beálltak a még nem feudalizált területek felé áramló csoportjaiba, illetve akiket még nem ért el a feudalizáció. A következőkben róluk és vándorló életmódjukról essék szó!

4. A legelőváltásról I. László I. törvénykönyvében olvashatunk: „Azok a püspökök, akik a más püspökség területén [világra jött] állatok után kapnak tizedet, [a tized] negyed részét engedjék át a saját maguk püspökségében lakó papoknak”.²⁰⁵ E paragrafusról Györffy György úgy vélekedett, hogy korai törvényeinkben ez „az egyetlen nagy távolságú állatnyaraltatásra mutató adat”. Felfogása szerint „ez a rendelkezés nyilván nem a közrendű felszabadok kisüzemének igaerejére és néhány állatára vonatkozott, hanem azokra a nagybirtokosokra, akiknek az ország több vidékén volt birtokuk, és méneseiket, gulyáikat, nyájaikat nyaranta hegyvidéken legeltették, mint tették volt eleik a 10. században”, ilyenek lehettek pl. a Csongrád, illetve Temes és Hunyad megyében egyaránt birtokos Bor-Kalán nembeliek.²⁰⁶ Amiben maradéktalanul egyetértünk Györffyvel, az e törvénycikknek a legelőváltó gazdasághoz való kapcsolása, vagyis az a tény, hogy 1092-ben még oly jelentős lehetett a legelőváltó-vándorló életmód, hogy ezzel kapcsolatban egy speciális esetről (amennyiben a terelt állat egy másik püspökség területére ment, kit illett a tized) törvényt kellett alkotni. De éppen ennek az esetnek törvénykönyvben való szabályozása mutat arra: aligha egy vagy legfeljebb két tucat nagybirtokos állatállományáról lehet itt szó, hanem azon, nagy tömeget kitevő szabadokéről, akik lovaikat a tágas legelőkön legeltették. A már korábban példaként említett Körös–Tisza–Maros köze nem túlságosan nagy területe a 11. század végén négy egyházmegye (a csanádi, a váradi, az egri és a váci) között oszlott meg,²⁰⁷ s a püspökség jövedelmeit kedvezőtlenül érintette, amennyiben a területén legelt állatok nem az ő, hanem a szomszédos egyházmegye területén ellettek meg, és a jószágszaporulat tizede nem őt, hanem a vele határos főpapot illette meg. Úgy véljük, a szabadok ekkor még jelentős tömege, a kezükön levő, ridegen tartott állatok nagy száma kielégítő magyarázatot ad arra, hogy miért kellett törvénycikkben foglalkozni ezzel az esettel.

5. Egészen bizonyos, hogy a legelőváltással kapcsolatos I. László I. törvénykönyvének egy másik cikkelye. Eszerint „ha valaki vasárnapokon vagy nagyobb ünnepeken nem megy az ő kerületének egyházába (*ad ecclesiam parochianam*), verésekkel javítsák meg. Ha pedig a falvak oly távol vannak (*si vero remote fuerint*), hogy a falusiak (*villani*) az ő kerületük egyházába (*ad ecclesiam suam parochianam*) nem tudnak elmenni, közülük mindnyájuk nevében legalább egy menjen el botra támaszkodva az egyházba, és három kenyeret és egy gyertyát vigyen az oltárra”.²⁰⁸ Kezdjük mindjárt azzal, hogy Szilágyi Loránd fordítása nem egészen pontos! A latin szöveg nem azt mondja, hogy a falvak távol vannak, hanem azt, hogy azok elmozdultak, eltávolodtak (*remote fuerint*). Vagyis a templomtól való távolságuk nem eredendő adottság kérdése, hanem általuk végrehajtott elvándorlás eredménye. Ezt különben maga a szöveg is megerősíti azzal, hogy megjegyzi: e népeknek eredetileg volt parochiális egyházuk, de mert ők hagyták el templomukat, a helyváltoztatás eredményeképpen egy másik templomhoz kerültek közelebb, így a törvény arra kötelezi őket, hogy e közelebbi templomba menjen el képviselőjük. Váczy Péter — az alább 6. szám alatt idézendő törvényhellyel együtt — szintén úgy vélekedett, hogy itt „mozgó falvokról” van szó, de álláspontját nem indokolta. Mindkét törvényhelyre vonatkozóan annyit jegyzett meg: „Sajnos, a szöveg nem világos annyira, hogy abból biztosan lehetne

következtetni a magyarság nomád életmódjára”.²⁰⁹ Abban a történeti helyzetben, amelyben a legelőikről kiszorult, de gazdátlan legelőket még lelő, lovakkal rendelkező szabadok voltak a 11. század végén, természetesnek kell tartanunk: ezen, szolgaságra fejüket adni nem akaró, a szabadság nevére igényt tartó, tehetősebb (lovakkal, sátrakkal rendelkező) szabad elemek (akik kisebb-nagyobb közösségekben éltek) lehetnek a törvénycikk *villanijai*. Feltehető, hogy nem a templomba járási kötelezettségek elől menekültek, hanem — mint a Dzsajháni-hagyomány megőrizte 200 évvel korábbi állapotként — „együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval”,²¹⁰ vagyis lovaik útját követték, a dús fűvű legelőket keresték. Ezért lépték át a számukra keveset jelentő egyházmegyei határokat, ezért szakadtak ki saját egyházuk kerületéből. Ebben a szövegösszefüggésben és történelmi viszonyok közepette a László-féle I. törvénykönyv imént idézett és alább idézendő paragrafusa bizton tekinthető a szabad elemek legelőváltó-vándorló életmódja megnyilvánulásának.

6. László I. törvénykönyvének az előzővel szorosan összefüggő cikkelye így hangzik: „Ha a falusiak (*villani*), egyházukat [templomukat] elhagyva, máshova vándorolnak, püspöki joggal és királyi paranccsal kényszerítsék őket oda visszatérni, ahonnan elmentek”.²¹¹ E két törvénycikk között nyilvánvaló ellentmondás feszül. Az előbbi esetben az eltávozott falvak népét nem kényszeríti vissza, hanem megelégszik azzal, hogy közülük legalább egy menjen el a többiek nevében is egy másik kerület templomába, a mostani esetben a templomukat elhagyókat visszaparancsolja a törvény a templom mellé. Ha egyáltalán lehet magyarázni e különbségtételt (és nem az az eset áll fenn, hogy különböző törvénykezési alkalmakkor készült cikkelyek kerültek egyazon törvénykönyvbe), akkor magunk arra hajlunk: a most idézett esetben a falu közvetlenül a templom mellől ment el, az előző esetben pedig a templom eszmei „vonzáskörzetéből”. Ha Szent István 1030 után meghirdette azt, hogy minden 10 falunak (emberi közösségnek) legyen egy temploma,²¹² akkor ez akkor még nyilván jámbor óhaj volt, s ki tudja, az István halálát követő vészterhes évtizedek mennyire vetették vissza ennek a szándéknak a megvalósulását. Nyilván voltak templom melletti és templomtól távol eső falvak. Ez utóbbiak, ha elmozdultak, egy másik parochiális templom vonzáskörzetébe estek, az egyik templom szélső pályájáról egy másik templom szélső pályájára kerültek. Ha viszont valaki a templom mellől ment el, magát a templomot ítélte pusztulásra. Ezért bánt tehát a törvény enyhébben a templomtól távoli, illetve szigorúbban a templom melletti emberi közösségekkel.

7. Kálmán király egy zsinati határozati töredéke úgy rendelkezett: „A falu, amelyben templom van, a templomtól távolabbra (*longius*) ne menjen; ha mégis eltávozna onnan, 10 penzát fizessen és térjen vissza”.²¹³ E törvénycikk megerősíti iménti értelmezésünk helyességét, hiszen itt kifejezetten templomos faluról történik említés (*villa, in qua est ecclesia*). Nem oldható meg kifogástalanul a *longius* értelmezése: Váczy Péter fordításában — „Az egyházas falu ne távozzék el hosszabb időre a templomtól” stb. — nem térbeli, hanem időbeli jelentést kapott, s Váczy a cikkelyt ekként magyarázta: „A templom látogatása veszélyben volt, mert a falu népe a téli és a nyári legelők közt váltogatta a helyét”. Mindenesetre főleg ezen utóbbi cikkely alapján nem kételkedett abban: az általunk 5–7. szám alatt

idézett paragrafusokban olvasható „intézkedések is a magyarság nomád élete miatt váltak szükségessé”.²¹⁴ (Magunk a *longius* szónak inkább térbeli értelmet tulajdonítunk.)

Az itt ismertetettől gyökeresen különböző magyarázatot adott a 6–7. pontban hivatkozott törvénytövegekről Szabó István. Az említett elképzeléssel szemben szerinte „helyesebb azt a magyarázatot elfogadni, hogy a falu, ha a földműveléssel kiélte a közelében szántott-vetett földet, a határban más pihent földet fogott eke alá, s maga is e mellé költözött. Pallas utazó a 18. század második felében a Bjelája és Káma vidékén élő, már letelepült tatárokról azt jegyezte fel, hogy ha szántóföldjük kimerült s a közelben nem volt más feltörhető föld, lebontták falujukat s az új szántó mellett építették fel azt. Esetenként a magyarok falvait is költözésre készíthette a szántóföld kimerülése”. Szabó arra is felhívta a figyelmet: László és Kálmán királyok rendelkezései a falu „végleges és egészében való átköltözéséről” szólnak, „már pedig a nyári legeltetés csak ideiglenesen vitte ki a faluból az embereket A falu elhagyja a templomot: ez alatt semmi esetre sem lehet azt érteni, hogy a faluból többen-kevesebben elmennek a nyári hónapokban nomadizálni”. Végső megállapítása szerint „a föld művelése által mozgatott faluköltözésről lehet szó” itt.²¹⁵ Szabó okfejtésével e helyütt sem érthetünk egyet. Ismételten kifogásoljuk mindenekelőtt az analógia alkalmazását. A magyarok esetének megmagyarázására a 18. századi tatárok esetét használja fel, akik már letelepült életmódot folytattak. Vagyis pusztán az analógia révén rögvest letelepedett népek minősítette a magyarságot, s ezt követően már egy letelepedett nép (a tatár) szokásait vetítette rá egy letelepedettnek indokolatlanul meggett másik népre (a magyarra). Való igaz, hogy az idézett törvényi rendelkezések egész falvak teljes elvándorlásáról szólnak. Ez a jelenség azonban akkor is tökéletesen magyarázható, ha nem a téves tatár analógia alapján földműves tevékenységgel magyarázzuk a vándorlást. Ha ugyanis azt tesszük fel — amire e dolgozatban felsorakoztatott tények alapján minden jogalapunk megvan —, hogy e helyütt olyan legelőváltó gazdálkodást folytató közösségek mozgásáról van szó, amilyenek léte a magyarság körében — jóllehet egyre fogyó számban — a 880-as évek óta bizonyítható, vagyis amely közösségek úgy váltogatták lakhelyeiket téli és nyári szállás között, hogy nem volt *állandó* téli szállásuk, akkor tökéletes magyarázatot kapunk e közösségek egészében történt elköltözésére. Ilyen értelmezés esetén még a 11. század végén is számolhatunk állandó téli szállással nem rendelkező közösségekkel, amelyek — miként elődeik 150–200 évvel korábban — még mindig „folyvást, télen-nyáron”, továbbá állandó lakhely nélkül, vagyis „szétszéledve”, „szétszórtan” legeltették állataikat. Végezetül még egy szempontot említhetünk meg Szabó István értelmezése ellenében. A korai törvények szemmel láthatóan előnyben részesítik a földműves tevékenységet. Már idéztük László I. törvénykönyve azon két cikkelyét, hogy a templomtól távol került falusiak egy képviselője három kenyeret vigyen az oltárra, vagy hogy a vásár- és ünnepnapon vadászó ember kutyáit és lovát veszítse el, de lovát ökörrrel megválthassa.²¹⁶ Kálmán I. dekrétumából legyen elég azon egyetlen paragrafust megemlíteni, amely szerint bíróság előtt csak annak a bizonyágtétele fogadható el, aki bűneit a papnak meggyóna (vagyis hithű keresztény), továbbá akinek szántóföldje (*aratrum*)

van.²¹⁷ Ha tömegesen vándoroltak volna el László és Kálmán királyok korában faluközösségek eredeti lakhelyükről azért, hogy új földeket törjenek fel a földművelés számára, a királyi tanács nagyfokú rövidlátásról tett volna tanúbizonyságot, illetve más törvénycikkeivel ellentétesen cselekedett volna, ha ezeket a földművelést terjesztő (és nyilván keresztény) népeket visszaparancsolta volna eredeti lakhelyükre. Mindent egybevéve nem látjuk igazolhatónak Szabó István álláspontját, s így László és Kálmán fentebb idézett törvénycikkeiben a legelőváltó-vándorló életmód megnyilvánulásait kell látnunk.

Roppant valószínűnek kell tartanunk, hogy ez az életmód a 880-as évekbeli (és nagyjából a 10. század közepéig tartó) „fénykora” után fokozatosan visszaszorult, annak függvényében, ahogyan a magántulajdon terjedésével összeszorultak a legelők, elvesztették szabadságukat a szabadok, ennél fogva — vagy ettől függetlenül — megfogyatkozott vagy éppen elfogyott lóállományuk. A rendszer azonban a 11. század végén is élt, sőt azt gyanítjuk: csökevényes formában még Freisingi Ottó leírásában is ez a legelőváltó-vándorló életmód nyert megörökítést. A „nomadizálás” nem csupán intenzitásában, hanem kiterjedésében is visszaszorult a 9. század végétől eltelt negyed évezred alatt. Az egyházi, a világi magán- és a királyi birtokok földművessége különben is — térbeli kiterjedésével arányban — határt szabott a legeltetésnek. Valószínű, hogy egyre kisebbre szűkült a változó téli és nyári szállás közti távolság. Fentebb már utaltunk arra, hogy Györffy György a Kárpát-medencében a 10. században — a mongol főemberek folyó menti nomadizálásának mintájára — a magyar társadalom vezető rétegének mozgó udvaraival számolt.²¹⁸ Ezzel az elmélettel szemben, röviddel megszületése után, már Fügedi Erik kifogást emelt, elsősorban amiatt, hogy olyan klimatikus különbségek a Kárpát-medencén belül, amelyek a nyájak távoli pontok közti mozgását indokolnák, nincsenek.²¹⁹ Miközben e sorok írója is elutasította ezt az elméletet,²²⁰ legújabbán Fodor István részesítette kritikában Györffy felfogását: „a különösen száraz kazah pusztákon a téli és nyári szállás közötti távolság a 800 km-t is elérte. Teljesen nyilvánvaló, hogy ilyenfajta nomadizálásról az Alföldön szó sem lehetett, de a földrajzi viszonyok miatt szükség sem volt rá. A dús fűvű ártéri legelők ugyanis biztosították az állatok nyári takarmányát, szükségtelen volt tehát óriási távolságokra hajtani őket a téli szállástól a nyári legelőkre. Ily módon rendkívül leszűkült a téli és nyári szállás közötti távolság. Nem vándoroltak tehát a folyók mentén honfoglalóink állattartó közösségei sem”.²²¹ Ha már a 10. században sem szabad a Kárpát-medencében hosszú sétálóutakat feltételezni, még kevésbé lehet a 11., majd a 12. században. Ezért is jogosult azzal számolni, hogy a magyarok Freisingi Ottó emlegette sátrai a 12. század közepén már nem estek messze a szilárd falutól, illetve alkalmanként a házak közötti tágas tereken is fel-felállíthattak sátrakat. Noha a 10. századi Kárpát-medencei legelőváltó-vándorló életmód (amely ciklikus vagy sugaras típusát jelentette a vándorlásnak) nem vethető össze a mongolok nagy távolságot átfogó, folyó menti lineáris vándorlásával, adataink nem hagynak kétséget abban, hogy a 10. századi magyarságnál is ennek a legelőváltó gazdaságnak egy, a földrajzi-éghajlati viszonyokhoz, illetve a térbeli adottságokhoz igazodó változata volt a meghatározó, amely bizonyos szinten ismerte és üzte már a földművelést (takarmánygazdálkodást) is. Azt

mondhatjuk: azzal — és már a Dzsajháni-hagyományban a 880-as évekre vonatkozóan előforduló kereskedelemmel — együtt volt nomád. De vajon előfordul-e a honfoglalás körüli idők kútfőiben a magyarságra nézve ez a minősítés?

VI. A magyar – nomád

Összesen négy szerzőtől öt adatot ismerünk, amely a 895–950 közti magyarságot nomádnak minősíti. Vegyük ezeket sorra!

1. Bölcs Leó egyik passzusa szerint a szkíta népek (bennük a bolgárok és a türkök = magyarok) „általában nomád életet élnek”.²²² Ez a császár önálló betoldása Maurikiosz 600 körüli szövegébe.²²³

2. Ugyancsak Leó írja teljesen függetlenül Maurikiosz szövegétől, hogy a türkök jellemző vonásai „csupán annyiban különböznek a bolgárokétól, hogy amikor ezek magukévá tévén a keresztények hitét, a római erkölcsök hatása alatt kissé megváltoztak, akkor hitetlenségükkel együtt vadságukat és nomád voltukat is levetközték”.²²⁴

3. Ibn Hajján szerint a türkök (magyarok) „a Duna mellett laknak és nomádok, mint az arabok”.²²⁵

4. Biborbanszületett Konstantinosnak *A birodalom kormányzásáról* szóló műve 30. fejezetében olvasható azon passzus, amely Moravcsik Gyula fordításában ekként hangzik: „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak”.²²⁶ Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Teréz azonban úgy vélte, hogy ez hibás értelmezés, a nomád minősítés valójában az avarokra vonatkozik.²²⁷ Mivel a görög szöveg valóban kétféle értelemre nyújt lehetőséget, ezt a forráshelyet teljes értékűnek nem szabad tekintenünk.

5. A 10. század közepén élt Maszúdi szerint „a kazárok és az alánok nyugatról négy türk néppel határosak, amelyek közös ösre viszik vissza családfájukat. Részben nomádok, részben letelepültek Első törzsük neve b.dzs.n.j, a másodiké, amely ezekkel határos, badzshird. Az utóbbiak mellett egy bedzsenák nevű nép lakik, amely a legharciasabb ezek közül a népek közül. Végül egy negyedik nép határos velük, amelynek nu.k.r.da a neve. Királyaik nomád életet folytatnak”.²²⁸ Maszúdi törzs- (vagy inkább nép-) nevei nem értelmezhetők teljes egyértelműséggel. Az első talán, a harmadik bizonyosan a besenyőkre vonatkozik. A második név rejti a magyarokat, a negyedik esetleg az onogurokat. Egységesnek minősíti az arab szerző őket annyiban, hogy mindegyiknek a „királya” nomád életet él, viszont nyitva hagyja azt a kérdést, hogy közülük melyik törzs (nép) nomád és melyik letelepült. (Minden-esetre a 10. század közepén a Kárpát-medencében is éltek már magyar uralom alatt nagy valószínűséggel letelepült népek, ilyenek lehettek a szlávok, a túlélő avar maradványok és esetleg az onogurok is.) A magyarság nomadizmusára ez az adat sem vitathatatlanul egyértelmű kútfő.

A 10. század első felére vonatkozóan tehát két (vagy inkább „másfél”) arab és két (vagy talán csak egy) bizánci forrás említi a magyarokat nomádként. Ez — ismerve a korszakra vonatkozó forrásanyag roppant gyér számát — egyáltalán nem kevés. Külön fontosságot kölcsönöz ennek az a tény, hogy a négy szerzőből kettő (vagy inkább három) értelmezi is, mit ért nomádon. Bölcs Leó szerint a

magyarok nomádságát az jellemzi, hogy „nemzetségek és törzsek szerint szétszélvedve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron”.²²⁹ Ibn Hajján azt mondja, hogy a magyarok azért és akként nomádok, mert „nincsenek városaik és házaik. Sátorokban élnek szétszórva”.²³⁰ Maszúdi a magyarok és más türk népek nomádságával a letelepültséget állítja szembe.²³¹ Feltűnő, hogy mindhárom forrás egyetemlegesen a megállapodottság hiányát, a nem letelepedett életmódot, a mozgékony életformát jelöli meg a nomádság fő ismérvének. Ehhez járul a legelőváltó-vándorló gazdaság tárgya, a ló, illetve ezen létforma szükségszerű tartozéka, a sátor. Ibn Hajján az arabokéhoz hasonlítja a magyarok nomádságát,²³² a Nyesztor-krónika pedig a kunokéhoz (*polouci*) a magyarok vándorlását.²³³ Ezen, egymástól független források teljesen egybehangzó megállapításai önmagukban, illetve összességükben is perdöntőek. Kiváltképpen azzá teszi őket az a körülmény, hogy pontosan beleillenek egy fejlődési sorba. Ennek elején a 880 tájára vonatkozó Dzsajháni-hagyomány híre áll: a magyaroknak „sátraik [boltos jurtjaik] vannak, és együtt vonulnak a sarjadó füvel és a zöld vegetációval”, illetve „bárhova is mennek, együtt utaznak egész rakományukkal és raktárukkal, [az uralkodó] kíséreiével és a trónussal, a sátrakkal és az állatokkal”.²³⁴ A fejlődési sorban pedig ezek után azon adatok sorjáznak a lóval szolgáló 13. századi szabadokig, a Freisingi Ottó által még a 12. század közepén is látott sátrakig, valamint a 11–12. század fordulója táján a templom mellől vagy körzetéből elvándorló közösségekig (falvak), amelyeket e dolgozat részletesen elősorolt.

VII. Összefoglalás

A nomadizmuson azt a rendszert értjük, amelyre a nagyállattartás meghatározó volta jellemző, de magában foglalja a mindenképpen alárendelt szerepet játszó földművelés bizonyos szintű ismeretét. A nagyállattartás követelte meg a mozgékony életformát, az állat legelőről legelőre való kíséretét. A nomadizmus nem foglalkozási ág, hanem a társadalom létformája, minden ennek rendelődik alá. A magyarok „nagyállata” a ló volt, az állatok legelőváltását az emberek sátorozó életmódja tette gördülékennyé. A 880–950 körüli időszakban minden, a magyarokra vonatkozó és életformájukat érintő forrás többnyire kimondva vagy ritkábban kimondatlanul nomád népként ábrázolja a magyarságot. A nomadizmus társadalmi bázisa a szabad ember, aki — egyénileg és/vagy a közösség részeként — rendelkezett lovakkal. A ló a megélhetés forrása (húst és tejet adott), közlekedési és egyben harci eszköz, a 10. század második feléig zajló kalandozó hadjáratokon az embert a ló juttatta el a zsákmány megszerzésének színhelyéig, lovon harcolt az ember, ha a zsákmányért harcolnia kellett, és a ló hozta haza a foglyokat és a zsákmányt. A nomadizmus rendszere abban a mértékben kezdett háttérbe szorulni, amennyiben elvesztette társadalmi alapját. A szabad emberek egyre jelentősebb része vált a 10. század második felétől vagy végétől különböző, új értékek mentén szerveződő erőtegyezők (törzsfői, nagyfejedelmi, majd királyi, egyházi és az őket kiszolgáló magánbirtokok) függvényévé. Elvesztette szabadságát, elvesztette lovait, a kialakuló magántulajdon elvette legelői egy vagy nagy részét. Életbe léptek az erőszakszervezet hatásmechanizmusai, a szabadok főleg

szegényebb fele viszonylag gyorsan életmódot volt kénytelen váltani. Olyan terheket raktak rájuk amúgy is, amelyek kizárttá tették volna régi életformájuk folytatását. A 11–12. századi oklevelekben elsősorban ezekről a már a 11. század elején lesüllyedt vagy e két évszázad folyamán szabadságukat elvesztett népelemekről olvashatunk. Ez a magyarázata annak, hogy az új rendet tükröző oklevelek már nem szólnak nomadizmusról (mert akikről szóltak, azok már valóban nem nomadizáltak). Ez a népesség egyre inkább szilárd határuvá váló faluban és szilárd, bár hitvány anyagból épült házakban élt, önellátó volt, ennek során egyaránt végzett földműves, állattartó és kézműves tevékenységet, s ezek bármelyikéből adózott (adózhathott) is. Volt azonban a 11–12. században egy „másik Magyarország” is, amely nem szerepel az oklevelekben, hiszen nem tartozott sem a királyi, sem az egyházi, sem a világi magánbirtokhoz. Ezt a „másik Magyarországot” azok a szabadok alkották, akiknek sikerült elkerülniük legalábbis a korszak (a 11–12. század) nagyobbik felében az alávetett helyzetet. Ők nem csupán a 9–10. századi szabadok utódai, hanem az azok által folytatott nomadizmus örökösei is. Róluk döntően vagy kizárólag a 11. századi törvények, illetve a 11–12. századi elbeszélő források szólnak. Ők még e két évszázad nagyobbik részében folytatták elődeik legelőváltó-vándorló, lótarló, sátorozó életmódját, jóllehet ehhez körülményeik egyre inkább kevésbé voltak kedvezőek. Fojtogatta őket a terjeszkedő feudális berendezkedés, összeszűkültek, elfogytak legelőik, apadt állatállományuk. A szegényebbek „beleszédültek” a feudális függésbe, a gazdagabbak átálltak az új rendhez. Az előbbiekből lettek a szolganépesség élén álló lovas szolgák, az utóbbiakból, akik birtokkal rendelkeztek, az uralkodó elitbe a 13. században utat találó királyi szerviensek. A nomadizmus sírját az államalapítás, a társadalmi tagozódás ásta meg, koporsójára pedig az utolsó rögöket az a 12–13. század fordulóján bekövetkezett nagyarányú változás vetette rá, amely a barbármád színekkel átítatott 11–12. századi magyar feudalizmust gyors ütemben kezdte a nyugat-európai feudális viszonyokhoz hasonlóná tenni.

Mindezeket a megállapításokat kizárólag az írott források elemzése révén tettük. Nem mintha nem tartanánk fontosnak a régészet, a néprajz stb. szerepét ezen kérdések vizsgálatában, de meggyőződésünk: ezek alapvetően olyan, kronológiai rendbe illeszkedő, társadalmi-történeti kérdések, amelyek hasonló szintű és mélységű elemzésére sem a régészet, sem a néprajz nem alkalmas, miként az írott források sem alkalmasak egy sor más, kizárólag vagy jobbra a régészet és a néprajz által vizsgálható kérdés eldöntésére. Úgy ítéljük meg, a komplex módszer nem lehet légvárac egymásra építése, amikor egy-egy tudományszakon tapasztalt ismereteink végességét, korlátozottságát egy másik tudományszak — térben, időben, problematikában talán nem is oda illő — megállapításai lökik tovább. Komplex módszernek csak akkor van helye, ha egy szuverén tudományszak önérejeiből eljutott lehetősége végső határaihoz, s ekkor kell tájékozódnia abban az irányban, vajon más tudományszakok az adott kérdésben meddig jutottak el szintén önerejükben. Mi idáig jutottunk

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Károly: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest 1869. 26–27.
- ² Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. Bp. 1970. 1021.
- ³ Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900. 17–18., 95–96.
- ⁴ Hóman Bálint–Szekfü Gyula: Magyar történet. I. Bp. 1935. 104–105., 107., 163–164.
- ⁵ Domanowszky Sándor: A mezőgazdaság Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. 311., 312., 325–326., 327., 328., 332.
- ⁶ Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949.² 45–48., 64., 116–117., 162–163., 170–171.
- ⁷ Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 33., 16–18.
- ⁸ Zoltán Gombocz: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912.; Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 7. Bp. 1908.
- ⁹ Volf György: A honfoglaló magyarok műveltsége. Akadémiai Értesítő 1897. 314.
- ¹⁰ Marczali Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. I. Bp. 1895. 272.
- ¹¹ László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár. 4. Bp. 1944. 287., 324., 326–327.
- ¹² Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Bp. 1966. 26–28., 34–35.
- ¹³ Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 88–89., 96.
- ¹⁴ Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. 53. Bp. 1970. 51.
- ¹⁵ Szabó István: a 12. jegyzetben i. m. 29.
- ¹⁶ Györffy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Archaeologiai Értesítő 1970. 191–241., az idézet: 196.
- ¹⁷ Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972. 29–31.
- ¹⁸ Dienes István: Vita a honfoglalás kor kérdéseiről. A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém 1973. 10.
- ¹⁹ Fügedi Erik: Az együttműködés problémái. Uo. 131–132.
- ²⁰ Dienes István: a 18. jegyzetben i. m. 10.
- ²¹ Balassa Iván: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? Ethnographia 1974. 578., 582–583., ill. 593., 599–600., 591.
- ²² Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. 9–10., 23–24., 27., 31.
- ²³ Györffy György: A magyar állam félnomád előzményei. In: Nomád társadalmak és államlakulatok (Tanulmányok). Szerk. Tókei Ferenc. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. 18. Bp. 1983. 365., 369–371., 373.
- ²⁴ Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdése. Századok 1958. 291–329.
- ²⁵ Csalog Zsolt: A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseire. Agrártörténeti Szemle 1967. 228–240.
- ²⁶ Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. Ethnographia 1982. 463–474.
- ²⁷ Szabó István: a 12. jegyzetben i. m. 34. 66. jegyzet.
- ²⁸ Dienes István: a 21. jegyzetben i. m. 587–590.
- ²⁹ Mesterházy Károly: a 22. jegyzetben i. m. 24–25.
- ³⁰ Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984. 46. és uo. 33. jegyzet.
- ³¹ Róna-Tas András: A nyelvrokonság. Bp. 1978. 287.
- ³² István Bóna: Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken; Probleme, Angaben und Möglichkeiten. In: Studia Turco-Hungarica. V. Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries). Bp. 1981. 107–112.
- ³³ Az Alföld a 9. században. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged 1993. passim.
- ³⁴ Mesterházy Károly: a 22. jegyzetben i. m. 26.

- ³⁵ *Szöke Béla*: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok. I. Bp. 1962. passim.
- ³⁶ *Bálint Csanád*: A honfoglaláskor. In: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I. 1. Szerk. Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. Bp. 1976. 134.
- ³⁷ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 23–29.
- ³⁸ *Györffy György*: a 16. jegyzetben i. m. 192.
- ³⁹ *Erdélyi István–Lev N. Gumiljov*: A nomád világ egysége és sokrétősége. Archaeologiai Értesítő 1969. 54–61.
- ⁴⁰ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 34.
- ⁴¹ Uo. 34. 66. jegyzet.
- ⁴² *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 296–297.
- ⁴³ *Matolcsi János*: A középkori nomád állattenyésztés Kelet-európai jellegzetességei. Tőkei Ferenc (szerk.): a 23. jegyzetben i. m. 286.
- ⁴⁴ *Fodor István*: a 21. jegyzetben i. m. 599–600.
- ⁴⁵ *Ecsedy Ildikó*: A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. Tőkei Ferenc (szerk.): a 23. jegyzetben i. m. 25–29.
- ⁴⁶ *Róna-Tas András*: A nomád életforma genesiséhez. Uo. 52–54.
- ⁴⁷ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 19–21.
- ⁴⁸ *Moravcsik Gyula*: Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történelmi forrás. Századok 1951. 341–342.
- ⁴⁹ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 311.
- ⁵⁰ *Albinus Franciscus Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–III. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: G.) III. 2039. Magyar fordítása: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte Györffy György. Bp. 1986.³ (a továbbiakban: MEH.) 206., 208.
- ⁵¹ G. II. 1470., 1473., 1474.; MEH. 228., 231., 233.
- ⁵² G. II. 933.
- ⁵³ G. III. 2662.; MEH. 252.
- ⁵⁴ G. II. 1313.; MEH. 215.
- ⁵⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 286. Magyar fordítása: Bellus Ibolya: Képes Krónika. Bp. 1986. (a továbbiakban: KK.) 42.*
- ⁵⁶ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 50–51.
- ⁵⁷ G. I. 551.
- ⁵⁸ G. I. 350.
- ⁵⁹ Erre legújabbán l. *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 22–23.
- ⁶⁰ *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. (a továbbiakban: Z.) 144. Magyar fordítása: in: *Szilágyi Loránd*: Árpád-kori törvények. Bp. 1962. (a továbbiakban: ÁT.) 7.
- ⁶¹ SRH. II. 489., 494–495. Magyar fordítása: in: Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza. Bp. 1983. 80., 84.
- ⁶² *Gerardi Moresenae ecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnvm trivm pverorvm. Ed. Gabriel Silagi. Corpvs Christianorvm. Continuatio Mediaevalis. XLIX. Trvrnholti 1978. 158.*
- ⁶³ *Karácsonyi János*: Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887. 213.
- ⁶⁴ SRH. I. 338.; KK. 109.
- ⁶⁵ *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. Edendo operi praefuit Georgius Györffy. I. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA. I.) 151.*
- ⁶⁶ Uo. 172.
- ⁶⁷ Uo. 183–184.
- ⁶⁸ Uo. 214., 215., 216., 217.
- ⁶⁹ Z. 177., 178., 180.; ÁT. 21., 22., 23.
- ⁷⁰ Z. 170–171.; ÁT. 28.
- ⁷¹ DHA. I. 253.
- ⁷² Z. 160.; ÁT. 30., 31.
- ⁷³ Z. 188., 189., 191., 193.; ÁT. 43., 44., 46., 48.
- ⁷⁴ DHA. I. 395.

- ⁷⁵ *Bálint Csanád*: A ló a pogány magyar hitvilágban. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/1. 32.
- ⁷⁶ *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1925. 522–524.
- ⁷⁷ *Belényesi Márta*: A ló becse a középkorban (Egy XV. századi végrendelet tanulságai). *Ethno-graphia* 1957. 337–342.
- ⁷⁸ *Kristó Gyula*: in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Bp. 1984. 1021–1023.
- ⁷⁹ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 311–313.
- ⁸⁰ Uo. 308.
- ⁸¹ *Bálint Csanád*: A honfoglaláskori lovastemetkezések. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2. 89–90.
- ⁸² *Kristó Gyula*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 75–79.
- ⁸³ Z. 170.; ÁT. 28.
- ⁸⁴ Z. 177.; ÁT. 21.
- ⁸⁵ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 80.
- ⁸⁶ *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 364.
- ⁸⁷ DHA. I. 72., 73.
- ⁸⁸ *Györffy György*: a 86. jegyzetben i. m. 364.
- ⁸⁹ DHA. I. 77.
- ⁹⁰ Uo. 151.
- ⁹¹ Uo. 172.
- ⁹² Uo. 184., 185.
- ⁹³ Uo. 215.
- ⁹⁴ Uo. 253., 254.
- ⁹⁵ Uo. 301.
- ⁹⁶ Uo. 366.
- ⁹⁷ Z. 153.; ÁT. 14.
- ⁹⁸ *Lederer Emma*: a 7. jegyzetben i. m. 76.
- ⁹⁹ *Szabó István*: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. In: *Szabó István*: Jobbágysok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. Bp. 1976. 67.
- ¹⁰⁰ *Bolla Ilona*: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. 100. Bp. 1983. 173.
- ¹⁰¹ *Lederer Emma*: a 7. jegyzetben i. m. 72.
- ¹⁰² *Richard Marsina*: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislavae 1971. 71–72.
- ¹⁰³ Uo. 85.
- ¹⁰⁴ III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 345.
- ¹⁰⁵ *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923–1930. 43., 44.
- ¹⁰⁶ *Richard Marsina*: a 102. jegyzetben i. m. II. Bratislavae 1987. 166.
- ¹⁰⁷ *Kristó Gyula*: Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. Szerk. Makk Ferenc. Bp. 1981. 47.
- ¹⁰⁸ *Györffy György*: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. Bartha Antal–Czegléd Károly–Róna-Tas András. Bp. 1977. 144–145.
- ¹⁰⁹ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 214., 237., 239.
- ¹¹⁰ Uo. 19.
- ¹¹¹ Uo. 155., 268.
- ¹¹² G. III. 1719–1720.
- ¹¹³ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 158.
- ¹¹⁴ *Gyóni Máttyás*: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar–görög tanulmányok. 7. Bp. 1938. 45.
- ¹¹⁵ *Szabó István*: a 99. jegyzetben i. m. 73.
- ¹¹⁶ Uo. 71–72.
- ¹¹⁷ G. III. 1767. Magyar fordítása: *Gombos F. Albin*: Freisingi Ottó, I. Frigyes császár tettei. Középkori krónikások. XV–XVI. Bp. 1913. 108.
- ¹¹⁸ *Kristó Gyula*: az 59. jegyzetben i. m. 200.
- ¹¹⁹ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 314–315.

- ¹²⁰ SRH. I. 344.; KK. 113–114.
- ¹²¹ *Kristó Gyula*: Sirhelyekre utaló adatok korai okleveleinkben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. LXXI. Szeged 1981. 26–27.
- ¹²² L. fentebb, 61. jegyzet.
- ¹²³ *Bónis György*: István király. Bp. 1956. 58.
- ¹²⁴ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 312.
- ¹²⁵ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 237.
- ¹²⁶ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 312.
- ¹²⁷ *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 415.
- ¹²⁸ DHA. I. 253.
- ¹²⁹ Z. 177.; ÁT. 21.
- ¹³⁰ DHA. I. 395., 413.
- ¹³¹ *Róna-Tas András*: a 46. jegyzetben i. m. 53., 54.
- ¹³² *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 19.
- ¹³³ MEH. 86., 88.
- ¹³⁴ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 19.
- ¹³⁵ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 311.
- ¹³⁶ *Hodinka Antal*: az 56. jegyzetben i. m. 40.; MEH. 126.
- ¹³⁷ *Czeglédy Károly*: Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról. Magyar Nyelv 1979. 276.
- ¹³⁸ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 17.
- ¹³⁹ *Váczy Péter*: Hol laktak a honfoglalók? História 1993. 4. szám 3.
- ¹⁴⁰ SRH. I. 293–294.; KK. 53.
- ¹⁴¹ SRH. I. 192. Magyar fordítása: in: A magyar középkor irodalma. Szerk. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. 161.
- ¹⁴² Monumenta Germaniae Historica. Avctorvm antiquissimorum tomvs XI. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Volvmen II. Edidit Theodorvs Mommsen. Berolini 1894. 319.
- ¹⁴³ SRH. I. 36.
- ¹⁴⁴ MEH. 136.
- ¹⁴⁵ *Váczy Péter*: a 139. jegyzetben i. m. 3.
- ¹⁴⁶ G. II. 1470.; MEH. 226.
- ¹⁴⁷ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 209–212.
- ¹⁴⁸ G. II. 1473.
- ¹⁴⁹ G. II. 1190.
- ¹⁵⁰ G. II. 1045.
- ¹⁵¹ *Kristó Gyula*: a 147. jegyzetben i. m. 286–288.
- ¹⁵² Mint magyar szólást l. *O. Nagy Gábor*: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1982.³ 592.
- ¹⁵³ Z. 152.; ÁT. 12.
- ¹⁵⁴ Lexikon Latinitatis medii aevi Hungariae. III. Ad edendum praeparaverunt Iván Boronkai et Ibolya Bellus. Bp. 1992. 237–240.
- ¹⁵⁵ E kérdéskörre legújabbán l. *Fodor István*: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. In: Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk. Balassa M. Iván–Cseri Miklós–Viga Gyula. Miskolc–Szentendre 1989. 21–45.; *Mesterházy Károly*: Késő Árpád-kori földházak és a többszattatú falusi ház kialakulásának kérdése. In: A Dunántúl településtörténete. VII. Szerk. Somfai Balázs. Veszprém 1989. 291–298.
- ¹⁵⁶ *Váczy Péter*: a 139. jegyzetben i. m. 4.
- ¹⁵⁷ Uo.
- ¹⁵⁸ Z. 160.; ÁT. 31.
- ¹⁵⁹ Z. 162.; ÁT. 33.
- ¹⁶⁰ Z. 192.; ÁT. 47.
- ¹⁶¹ SRH. I. 450.; KK. 201.
- ¹⁶² *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 237.
- ¹⁶³ L. a 154. jegyzetben i. m. 237–240.
- ¹⁶⁴ Z. 163.; ÁT. 34.
- ¹⁶⁵ Z. 201.; ÁT. 54.
- ¹⁶⁶ G. III. 1767.; *Gombos F. Albin*: a 117. jegyzetben i. m. 107., 108.

- ¹⁶⁷ G. I. 305. Magyar fordítása: *Kristó Gyula–Makk Ferenc–Marosi Ernő*: III. Béla emlékezete. Bp. 1981. 77.
- ¹⁶⁸ G. III. 2233. Magyar fordítása: A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1981. 173.
- ¹⁶⁹ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899.² 380. 28. jegyzet.
- ¹⁷⁰ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 31.
- ¹⁷¹ *O. G. Bolsakov–A. L. Mongajt*: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153. Bp. 1985. 56., 58., 83.
- ¹⁷² *Fügedi Erik*: Városok kialakulása Magyarországon. In: *Fügedi Erik*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 317.
- ¹⁷³ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 315.
- ¹⁷⁴ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 31–33., 33., 64. jegyzet.
- ¹⁷⁵ *Györffy György*: in: Magyarország története, a 78. jegyzetben i. m. 970.
- ¹⁷⁶ Magyarország történeti kronológiája. I Szerk. Solymosi László. Bp. 1981. 108.
- ¹⁷⁷ *Kristó Gyula*: a 78. jegyzetben i. m. 1111–1112.
- ¹⁷⁸ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 31.
- ¹⁷⁹ MEH. 90.
- ¹⁸⁰ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 32.
- ¹⁸¹ *Blazovich László*: A Körös–Tisza-Maros köz középkori településrendje. Dél-alföldi évszázadok [1.] Békéscsaba–Szeged 1985. 43–44.
- ¹⁸² *Györffy György*: a 175. jegyzetben i. m. 970.
- ¹⁸³ *Róna-Tas András*: a 46. jegyzetben i. m. 53–54.
- ¹⁸⁴ MEH. 86., 88.
- ¹⁸⁵ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 19.
- ¹⁸⁶ *Hodinka Antal*: az 56. jegyzetben i. m. 70.; MEH. 126.
- ¹⁸⁷ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 297.; 298.
- ¹⁸⁸ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 26–28.
- ¹⁸⁹ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 299–300.
- ¹⁹⁰ *Róna-Tas András*: a 46. jegyzetben i. m. 56.
- ¹⁹¹ MEH. 88.
- ¹⁹² *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 26.
- ¹⁹³ Uo. 19.
- ¹⁹⁴ MEH. 88.
- ¹⁹⁵ Uo. 86.
- ¹⁹⁶ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 28.
- ¹⁹⁷ *Györffy György*: a 16. jegyzetben i. m. 192–194.
- ¹⁹⁸ *Róna-Tas András*: a 46. jegyzetben i. m. 54.
- ¹⁹⁹ *Czegléd Károly*: a 137. jegyzetben i. m. 276.
- ²⁰⁰ *Ligeti Lajos*: Az uráli magyar őshaza. In: A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943. 69.
- ²⁰¹ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 80.; DHA. I. 52.
- ²⁰² Z. 144.; ÁT. 7.
- ²⁰³ *Moravcsik Gyula*: a 30. jegyzetben i. m. 80.
- ²⁰⁴ DHA. I. 184. A többi hasonló tartalmú adatot l. *Kristó Gyula*: a 82. jegyzetben i. m. 72–73.
- ²⁰⁵ Z. 163.; ÁT. 33.
- ²⁰⁶ *Györffy György*: a 175. jegyzetben i. m. 971.
- ²⁰⁷ *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 442., 461., 470–471., 481.
- ²⁰⁸ Z. 160., ÁT. 30.
- ²⁰⁹ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 313.
- ²¹⁰ MEH. 86.
- ²¹¹ Z. 161.; ÁT. 31.
- ²¹² Z. 153.; ÁT. 14.
- ²¹³ Z. 208.
- ²¹⁴ *Váczy Péter*: a 24. jegyzetben i. m. 313.
- ²¹⁵ *Szabó István*: a 12. jegyzetben i. m. 30–31.

- 216 Z. 160.; ÁT. 30.
 217 Z. 187.; ÁT. 41.
 218 Györffy György: a 16. jegyzetben i. m. 196.
 219 Fügedi Erik: a 19. jegyzetben i. m. 131–132.
 220 Kristó Gyula: A honfoglalás évfordulójára készülve. Magyar Tudomány 1993. 724–725.
 221 Fodor István: Pogány magyarság és keresztény magyarság. Honismeret 1993. 6. szám 9.
 222 Moravcsik Gyula: a 30. jegyzetben i. m. 17–18.
 223 Moravcsik Gyula: a 48. jegyzetben i. m. 334.
 224 Moravcsik Gyula: a 30. jegyzetben i. m. 20.
 225 Czeglédy Károly: a 137. jegyzetben i. m. 276.
 226 Moravcsik Gyula: a 30. jegyzetben i. m. 39.
 227 Samuel Szádeczky-Kardoss–Tereza Olajos: Podlinnyj smysl Øasto ošiboØno ob'jasnjaemogo mesta istoØnika, v kotorom govoritsja o drevnih vengrah (Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlenii imperiej 30, 21–23). Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum. VI. Studia Hungarica. Syktyvkar 1985. 69–76.
 228 MEH. 101.
 229 Moravcsik Gyula: a 30. jegyzetben i. m. 19.
 230 Czeglédy Károly: a 137. jegyzetben i. m. 276.
 231 MEH. 101.
 232 Czeglédy Károly: a 137. jegyzetben i. m. 276.
 233 Hodinka Antal: az 56. jegyzetben i. m. 40–41.; MEH. 126.
 234 MEH. 86., 88.

Gyula Kristó

SUR LE MODE DE VIE DES HONGROIS CONQUÉRANTS

(Résumé)

L'étude présente, recueille et explique les sources de la période de la fin du 9e siècle jusqu'au 12e siècle — soit de 3 siècles — qui prouvent le caractère nomade de l'économie et de mode de vie des Hongrois. Le nomadisme c'est une formation qui était caractérisée surtout par le grand élevage mais embrasse d'un certain niveau la connaissance de l'agriculture subordonnée. Ainsi le nomadisme n'est pas une simple branche de métier mais la forme d'existence de la société autour de laquelle tout est arrangé. Le grand élevage — dans le cas des Hongrois: l'élève de cheval, exigeait une manière de vie mobile: l'accompagnement de l'animal d'une pâture à l'autre. L'étude s'occupe dans un chapitre séparé de la mention du cheval dans les sources écrites de la période dite quant aux Hongrois. C'était le mode de vie sous la tente qui facilitait le changement des pâtures. L'étude consacre également un chapitre séparé au mention des tentes des Hongrois dans les documents. En ce qui concerne expressément le changement des pâtures et la migration: on peut en lire dans l'étude systématiquement classés. Pour faire la somme de tout cela l'étude énumère les documents qui qualifiaient et décrivaient les Hongrois — entre 880–950 — comme un peuple nomade. La base sociale du nomadisme dans son âge d'or était l'homme libre, la majorité de la société, qui possédait des chevaux et des armes et assistait aux invasions. La formation du nomadisme était reléguée dans l'époque quand elle n'a perdu sa base sociale. À partir de la 2e moitié ou de la fin du 10e siècle: une partie plus en plus grande des gens libres est entrée en rapport de dépendance des biens (à savoir de ceux des chefs de tribut plus tard des biens royaux, ecclésiastiques, séculiers soumis à ces précédents s'articulant à la base des nouvelles valeurs. Enfin les mécanismes des organisations répressives sont entrés en fonction: la partie pauvre des gens libres devait vite changer sa manière de vivre car elle était tellement chargée que la continuer était presque impossible pour elle. Les archives des siècles 11–12èmes s'occupaient surtout de ces éléments du peuple. Le fait que les autres archives reflétant le nouvel système social ne s'occupaient pas du nomadisme s'explique également par cela, car ceux que ne figuraient pas dans les archives effectivement ne nomadisait pas. Cette population vivait dans les villages ayant des frontières plus en plus solides, dans les

maisons construites de plâtras, même servants comme domiciles fixes. Cette population était auto-entretenue. Le nomadisme subsistait exclusivement dans les milieux des gens qui pouvaient garder leur liberté personnelle et ne perdaient pas le cheptel. Pour le moment ils n'avaient pas été subordonnés, soit les archives commentant les affaires du régime foncier féodal ne les mentionnaient pas. Ce n'étaient que les lois des siècles 11-12èmes ou des sources narratives de ces siècles qui les faisaient figurer. Ces gens libres dans la majorité des cas de ces siècles continuaient le mode de vie de leurs ancêtres: changement des pâtures, élever de cheval, vivre sous tente dont les conditions qui devenaient plus en plus défavorables pour eux. Parmi eux tôt au tard les plus pauvres jusqu'à la fin du 12e siècle sont devenus subordonnés, tandis que les plus riches passaient au nouvel ordre. Des premiers se formaient les serves de cheval — au sommet de la hiérarchie des serves — des derniers devenaient les servants royaux qui faisaient dans le 13e siècle l'élite dirigeante.

Le féodalisme hongrois imprégné par les couleurs barbares-nomades des 11-12èmes siècles: à partir du début du 13e siècle commençait vite s'assimiler aux conditions féodales de l'Europe de l'Ouest. La conclusion finale constate — sous la base de l'analyse — que les Hongrois conquérants n'étaient ni domiciliés, ni demi-nomades mais des nomades qui connaissaient déjà les éléments de l'agriculture, faisaient le grand élevage, une vie migrante, changement des pâtures. Cette thèse se confronte aux résultats de recherche hongroise actuelle des dernières décennies — aux résultats lesquels le premier chapitre analyse comme précédant de la recherche de cette question. Les analyses de source faites sur la base des documents exigent les confronter aux conclusions des autres disciplines.

ON THE LIFE OF THE MAGYARS AROUND THE CONQUEST

(Based on written sources)
by Kristó Gyula
(Summary)

The paper surveys and offers an explanation of those source materials from the three centuries between the late 9th and the 12th centuries that prove the nomadic features of Hungarian life and economy. The nomadic way of life involves primarily stock-breeding but demands also a certain level of farming. It is not merely a manner of production but a complete way of life of a society, subordinating everything to itself. Stock-breeding, i.e. horse-breeding with the Hungarians, demanded a mobile way of life, for the animals had to be driven from pasture to pasture.

A separate chapter is devoted to the sources mentioning the horses when speaking of the Magyars of the day. Changing pastures was made easier by the mobile homes of the Magyars. Another chapter is devoted to the sources mentioning the tents they lived in, and to the ones referring to wandering from pasture to pasture. There are also sources that characterize the Magyars as a nomadic people in the years 880-950.

The social basis of the nomadic societies of the day were the freemen constituting the majority of the society, who possessed horses and weapons and took part in raids to the west. As soon as the nomadic society started to lose its social basis, it immediately started to decline. From the second half or the end of the 10th century, an ever increasing number of freemen became dependent on estates organized along new lines and values (belonging to chieftains, heads of clans, kings, churches and private landowners serving them). The organs of oppression started to work and the relatively needy of the freemen had to change their way of life soon. They were burdened so that they were unable to continue their former way of life. It is these elements we can mostly read about in the diplomas of the 11-12th centuries. This is why the diplomas reflecting the new order do not mention nomadism any more. The people they speak of mostly lived in villages with set boundaries and in permanent houses, however poor abodes they were, and were self-sufficient. Only those people were able to go on with their nomadic life who were still free personally and had not lost their stock. They were not subjugated for the time being and were, therefore, uninteresting for those who wrote the diplomas discussing the feudal system of ownership. They are mentioned only in the laws of the 11th century and in the narratives of the 11-12th centuries. They went on leading the life of their ancestors during most of this period: lived in tents, bred

horses and went from one pasture to another, though the circumstances were growing increasingly worse for that. Sooner or later, the less well-to-do layer of the freemen became subjugated, mostly by the end of the 12th century, while the wealthier of them went over to the new order. In the hierarchy of servants the former came to the top and became horsemen serving their landlords, while the latter got into the ranks of the ruling elite and became *servientes* of the king in the 13th century.

Hungarian feudalism, still having a nomadic and barbarian tint in the 11th and 12th centuries, started to be more and more like the that in Western Europe from the early 13th century.

To sum up, the survey proves that the conquering Magyars were neither settled nor semi-nomadic people but wandering nomads dealing mostly with stock-breeding and going from pasture to pasture with their animals, though they also knew something about farming. This statement contradicts the results of Hungarian historiography in the last few decades reviewed in the first chapter of the paper as an introduction. The results the author has arrived at on the basis of the written sources need naturally to be confronted with the statements of other branches of scholarship.